asplan
viak

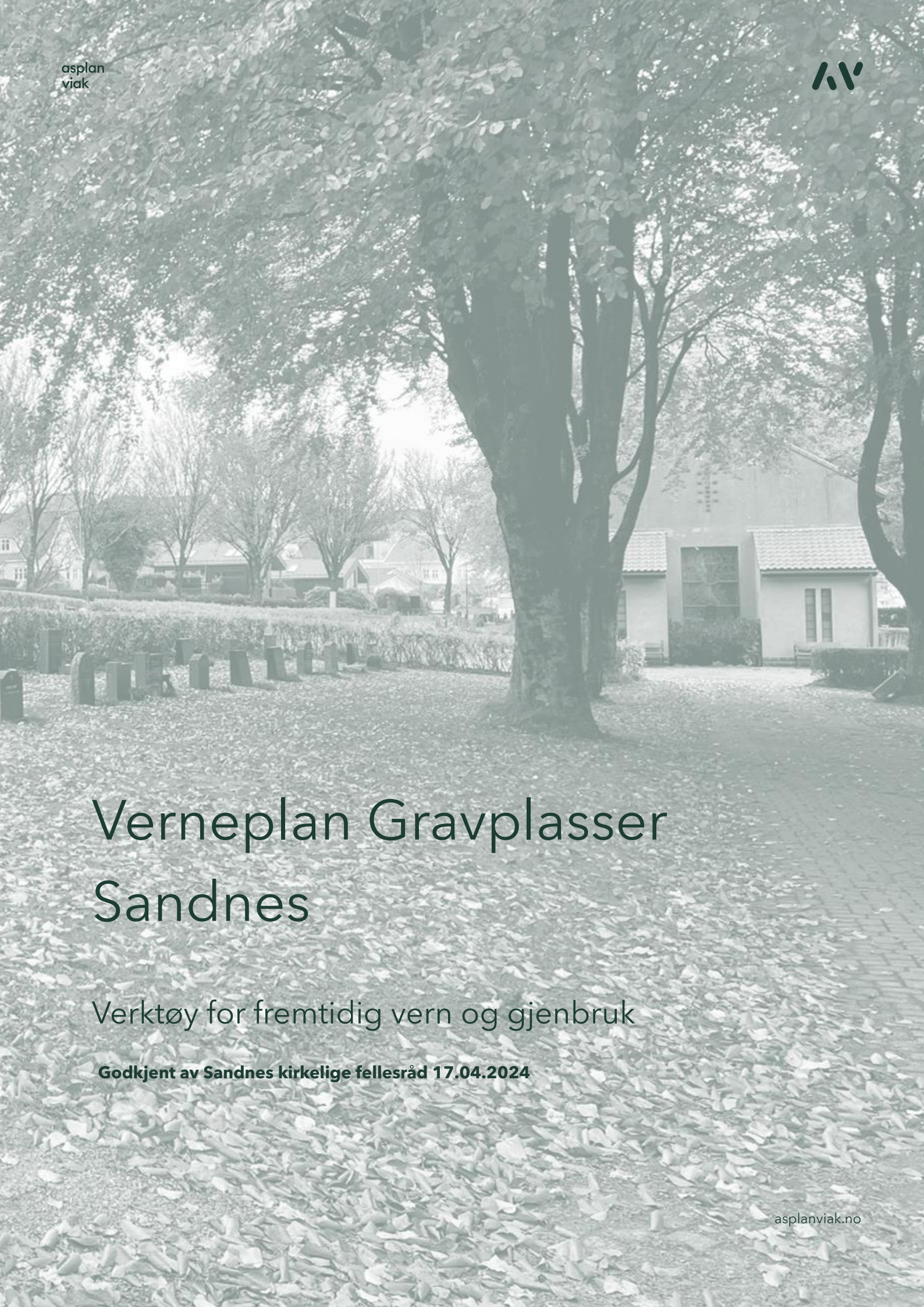

Verneplan Gravplasser Sandnes

Verktøy for fremtidig vern og gjenbruk

Godkjent av Sandnes kirkelige fellesråd 17.04.2024

asplanviak.no

asplan
viak

Dokumentinformasjon

Oppdragsgiver:	Sandnes Kommune
Tittel på rapport:	Verneplan Gravplasser Sandnes
Oppdragsnavn:	Sandnes kommune, verneplaner gravplasser
Oppdragsnummer:	635784-01
Utarbeidet av:	Åse Marit Rudlang Flesseberg, Randi Thomsen, Ida Helen Tørud
Oppdragsleder:	Ida Helen Tørud
Tilgjengelighet:	Åpen

04	3.6.23	Oppdatert etter vedtak	ÅMRF	
03	16.3.23	Etter ekstern høring	ÅMRF	IHT
02	23.01.23	Etter intern høring kommune	ÅMRF	IHT
01	14.12.22	Nytt dokument	ÅMF/ RT	RHB/ IHT
Ver	Dato	Beskrivelse	Utarb. av	KS

Forord

Om oppdraget: 12 gravplasser i Sandnes kommune er registrert /befart og vurdert med mål om å definere vernesoner i løpet av 2022

Oppdragsgiver la i kravspesifikasjonen til oppdraget vekt på følgende

Det er bevisst lagt trykk på 3 utvalgte problemstillinger med et overblikk og helhetlig vernesyn:

1. Overordnet kartlegging og beskrivelse av egenart og særpreg ved hver enkelt gravplass.

2. Kartlegging og beskrivelse av vegetasjon og trær ved hver enkelt gravplass, inkludert bestemmelser for fremtidig drift og vedlikehold av dette.

3. Kartlegging og beskrivelse av gravminner på hver enkelt gravplass, inkludert bestemmelser om hvilke gravminner som anbefales vernet, og hvilke som anbefales gjenbrukt.

Arbeidet med rapporten er gjennomført av fagansvarlig Siv. ark/ kulturminnerådgiver Åse Marit Rudlang Flesseberg og fagansvarlig landskapsarkitekt Randi Thomsen i Asplan Viak.

Kristiansand, 16.03.2023

Ida Helen Tørud

Oppdragsleder

Ruth Hauge Bjørneseth

Kvalitetssikrer

Innholdsfortegnelse

Forord 2

Innholdsfortegnelse 3

1. Innledning 6
   - 1.1. Formål 6
   - 1.2. Arbeidsmetode i verneplanarbeidet 6
   - 1.3. Kriterier for overordnete vurderinger av vern 7

2. Temaer belyst for gravplassene 8
   - 2.1. Egenart og særpreg 8
   - 2.2. Gravminner 8
   - 2.3. Grøntanlegg 12

3. Overordnet for Sandnes kommune 15
   - 3.1. Særlig viktige gravmiljø 15
   - 3.2. Materialbruk 16
   - 3.3. Forslag til vedtekter for miljø med verneverdige gravminner 17

4. Byantikvarens anbefaling til videre arbeid 19

5. Forsand kyrkjegard 21
   - 5.1. Egenart og særpreg 21
   - 5.2. Hovedkonklusjon 22
   - 5.3. Gravminner 23
   - 5.4. Grøntanlegg 27

6. Gand gravlund 32
   - 6.1. Egenart og særpreg 32
   - 6.2. Hovedkonklusjon 33
   - 6.3. Gravminner 34
   - 6.4. Grøntanlegg 38

7. Høle kyrkjegard 44
   - 7.1. Egenart og særpreg 45

7.2. Hovedkonklusjon 45
7.3. Gravminner 46
7.4. Grøntanlegg 52

8. Høyland kirkegård 56
8.1. Egenart og særpreg 57
8.2. Hovedkonklusjon 57
8.3. Gravminner 58
8.4. Grøntanlegg 62

9. Lyse kirkegård 70
9.1. Egenart og særpreg 70
9.2. Hovedkonklusjon 71
9.3. Gravminner 72
9.4. Grøntanlegg 73

10. Malmheim kirkegård 76
10.1. Egenart og særpreg 77
10.2. Hovedkonklusjon 77
10.3. Gravminner 78
10.4. Grøntanlegg 80

11. Riska gravlund 84
11.1. Egenart og særpreg 84
11.2. Hovedkonklusjon 85
11.3. Gravminner 85
11.4. Grøntanlegg 88

12. Riska kirkegård 91
12.1. Egenart og særpreg 91
12.2. Hovedkonklusjon 91
12.3. Gravminner 92
12.4. Grøntanlegg 93

13. Sandnes gamle gravlund 98
13.1. Egenart og særpreg 98
13.2. Hovedkonklusjon 99
13.3. Gravminner 100
13.4. Grøntanlegg 104

14. Sandnes nye gravlund 108
14.1. Egenart og særpreg 108
14.2. Hovedkonklusjon 110
2.1. Gravminner 111
14.3. Grøntanlegg 113

15. Soma gravlund 120
15.1. Egenart og særpreg 120
15.2. Hovedkonklusjon 121
15.3. Gravminner 122
15.4. Grøntanlegg 125

16. Sviland kirkegård 129
16.1. Egenart og særpreg 129
16.2. Hovedkonklusjon 130
16.3. Gravminner 131
16.4. Grøntanlegg 133

17. Kilder 136

18. Vedlegg 137

1.Innledning

Sandnes kirkelige fellesråd (SKF) er gravplassmyndighet (har ansvaret for at gravplassene og bygninger forvaltes med orden og verdighet i samsvar med gjeldende lover, forskrifter og vedtekter.) Sandnes kommune skal etter inngått Tjenesteytingsavtale fra 2001 på vegne av Sandnes kirkelige fellesråd, ivareta forvaltning -, planleggings- og driftsoppgaver av gravplassene

Som grunnlag for forvaltning, planlegging og drift av gravplassene har Sandnes kommune gravplassforvaltningen fått utarbeidet en verneplan for gravplassene i kommunen som et samlet dokument.

1.1. Formål

I utarbeidelse av verneplaner er det et mål å ivareta et utvalg kulturminner som gjenspeiler historien på stedet, og et tverrsnitt av samfunnet de representerer.

Gravplassene våre er felles grøntanlegg som ofte er gitt en overordnet utforming med preg fra den tidsperioden gravfeltet ble anlagt. I tillegg er kirkebygg og kapell arkitektoniske elementer med egen historie og ofte med et eksisterende vern gjennom kulturminnelov eller plan og bygningslov. Gravplassen er mange steder rammen rundt et kirkebygg/kapell og ofte ser man historiske trekk i gravplassen som gjenspeiler kirkens alder. I vern av gravplass er det derfor viktig å ivareta et samlet overordnet perspektiv, i tillegg til å sikre at det utvalget gravminner som vernes gir et representativt bilde på samfunnet de gjenspeiler. Fordi vegetasjon og trær nesten alltid er en del av gravplassen og setter sitt preg på den, vil også dette være en del av helheten og de fysiske omgivelsene som inngår i vurderingene om vern eller videre utvikling.

Vernearbeid på gravplass vil være å vurdere hva som har verneverdi og hvilke strukturer og elementer som skal tas vare på videre. Verneplanen gir med dette et godt grunnlag for videre bruk og utvikling av gravplassen.

1.2. Arbeidsmetode i verneplanarbeidet

Arbeidet er basert på metodikken beskrevet i veileder Verneplan for gravplass (2018).

Det er foretatt noe forenkling av deler av metodikken, for å kunne favne alle gravplassene i kommunen. Arbeidet er tilpasset lokale forhold, ønsker og behov.

Oppdragsgiver og de som skal bruke verneplanen etter at den er overlevert er involvert i arbeidet med rapporten. Dette samspillet sikrer at planen også fanger opp behovene verneplanen skal dekke når det gjelder praktisk skjøtsel og drift av gravplassene.

Det er viktig at verneplanen er et nyttig hjelpemiddel og fungerer etter hensikten hos oppdragsgiver. Også med tanke på omfang av drift og hva som finnes av tilgjengelige ressurser i form av bevilgninger og budsjetter, skal verneplanen være realistisk og forholde seg til faktiske forhold.

1.3. Kriterier for overordnete vurderinger av vern

I et overordnet perspektiv får en samlet oversikt over gravplassene og et helhetlig grunnlag for vurdering og prioritering av det samlede vernet.

Her står en også overfor valg, som er vurdert i prosessen.

Verneplaner utarbeides gjerne for å kunne frigi enkelte områder for ny bruk. Med en samlet oversikt over kulturminneverdiene på gravplassene vil en ofte kunne gjøre prioriteringer blant gravminnene på et kulturminnefaglig grunnlag, der en frigir områder som har mindre helhet/sammenheng og lavere verdi/kvalitet. Hvis en type gravminner er representert i et helhetlig og typisk miljø på en gravplass, vil det ved behov kunne være faglig forsvarlig å frigi enkeltstående gravminner eller fragmenterte miljø andre steder.

Slike vurderinger er diskutert, både innenfor den enkelte gravplass og før en endelig levering av arbeidet, mellom de ulike gravplassene.

Med bakgrunn i oppdragsgivers kravspesifikasjonen er det i oppdraget lagt vekt på følgende:

- Overordnet kartlegging og beskrivelse av egenart og særpreg ved hver enkelt gravplass.

- Kartlegging og beskrivelse av vegetasjon og trær ved hver enkelt gravplass, samt en vurdering av hvilken vegetasjon som er viktig å beholde, forsterke og supplere. Der dette har vært relevant er det også gitt råd om fjerning av vegetasjon.

- Kartlegging og beskrivelse av gravminner på hver enkelt gravplass, inkludert bestemmelser vedrørende hvilke gravminner som anbefales vernet, og hvilke som anbefales gjenbrukt.

-I bevaringsplanen er det lagt fokus på gravfelter etablert før 1960, men det er også ivaretatt perioder som går ut over dette.

2. Temaer belyst for gravplassene

Innledningsvis presenteres en kortfattet historikk over gravplassens historie basert på det som finnes av tilgjengelige opplysninger. Historikken gir en oversikt over hvilke deler av historien gravplassen representerer og kan bidra til å danne grunnlag for utvalg av vern.

2.1. Egenart og særpreg

Som del av grunnlaget for verneplan er det viktig å identifisere gravplassens egenart og særpreg. Hvilke karaktertrekk ved gravplassen gir den identitet, er bærende kvaliteter ved stedet? Dette vil variere fra gravplass til gravplass. Noen har et strengt, overordnet system, mens andre er mer selvgrodde og organiske i sitt preg. Slike karaktertrekk kan være:

- Naboskap/ Landskap/Opplevelsesverdi
- Rom og akser
- Gravområder og veisystem
- Bygde elementer
- Identitet – som del av lokal historikk /særtrekk

Noen av trekkene vurderes som mindre viktige eller fremtredende for karakteren ved den enkelte gravplass, og planen vil ha fokus på det som er relevant. Ved ferdigstilling av arbeidet ser vi at tydelig rominndeling er lite utpreget inne på de ulike gravplassene, men at det er trærnes avgrensende funksjon som definerer romopplevelsen. Rom har derfor fått lite fokus i utredningen.

2.2. Gravminner

Gravminner er skulpturelle elementer som følger stilretninger i tidsperiodene opp igjennom historien, på lik linje med kunst og arkitektur. Utformingen påvirkes også av strømninger i samtiden, ideer om liv og død, om menneskeverd og identitetsfølelse. Gravminnene gjenspeiler derfor trekk ved vårt samfunns historie som ikke nødvendigvis er representert i andre deler av vår kulturarv. Gravminnenes ulike stiler og ornamentering er derfor en visuell representasjon av tidsdybde på gravplassen.

2.2.1. Kort om stilhistorikk for gravminner

De eldste gravminnene på gravplassen vil som regel ha åpenbar kulturhistorisk verdi og vi vil ikke gå dypt inn i inndeling i stilperioder for disse. I denne perioden var det å få utarbeidet varige gravminner i hovedsak forbeholdt de øverste samfunnslagene, og det er i hovedsak disse som er bevart. De stående gravminnene fra perioden er høyreiste og ofte store. Her er det også stor variasjon; steler, søyler, obelisker og kors er vanlige. I tillegg finnes det liggende gravminner i form av gravplater i jern eller stein. Noen steder er det

gravgjerder som rammer inn gravene. 1800-tallets gravminneformer er mest vanlig fram til århundreskiftet, men benyttes også helt opp på 1920- tallet.

Figur 2-1 Støpejernskors fra slutten av 1800-tallet.

Figur 2-2 Gravminner fra 1800-tallets andre halvdel.

I de første tiårene på 1900-tallet ser man en endring. Steinhoggerindustrien hadde endret seg slik at gravminner i stein ble mer tilgjengelig for folk. Det blir en større variasjon i størrelse. I hovedform er de fortsatt høyreiste, enkelte med buet topp, men en stor andel er lavere enn 70 cm. I mellomkrigsperioden gjør også nye teknikker seg gjeldende. Gravminner i betong med innlagt navneplate i marmor eller betong kommer som en nyvinning i perioden.

Figur 2-3 Gravminner fra mellomkrigsperioden, hvit marmor til venstre, I midten betong med innlagt marmorkors og navneplate i glass, til høyre kulesteinsimitasjon.

I første halvdel av mellomkrigsperioden benyttes det mye lyse bergarter, men etter hvert tar de mørke bergartene helt over og blir nærmest enerådende fra slutten av 1930-tallet til 1960-tallet. I denne «mørke» perioden blir gravminnene mer ensartet i størrelse, og får i hovedsak liggende format. I denne perioden er også rammegravene fremherskende.

Figur 2-4 Gravminner fra 1930-tallet

Figur 2-5 Gravminner fra 1940-tallet

Figur 2-6 Gravminner fra 1950-tallet

Figur 2-7 Gravminner fra 1960-tallet

Perioden viser en progresjon i formspråk og en stor variasjon i overflatedekor i form av ranker, akantus og blomster som forglemmegei, tulipaner og krokus som meisles inn i overflaten. I starten ser en overvekt av rundbuet topp i forskjellige variasjoner, mens det mot slutten er avtrappede og firkantede former som dominerer.. Mørke steinarter, i hovedsak med liggende formater, forblir fremtredende til slutten av 1960-tallet.

Fra overgangen til 1970-tallet ser man ytterligere forenkling av gravminnene. Formen blir strengt rektangulær med liggende format. Lysere stein, og stein i klare farger tas i bruk. Et typisk gravminne fra perioden har enkel rektangulær form med kors i messing på venstre side.

Figur 2-8 Gravminner fra 1970-tallet

1990-tallet ser en stor grad av naturstein tatt i bruk som gravminner. Ut over 2000-tallet gjør mekanisering av steinindustrien det lett å lage avanserte, polerte former, rom i steinen for lykter og figurer. Steinmateriale hentes fra et internasjonalt marked og gir stor variasjon i farger og uttrykk. Nye materialer gjør også sitt til å øke variasjon i uttrykk.

2.3. Grøntanlegg

2.3.1. Om vegetasjonens naturverdi og verdi som kulturminne

Gravplasser kan ha mye eller nesten ingen vegetasjon. De fleste norske gravplasser har i dag grasbakken til felles, men det betyr ikke alltid at det var gress der da gravplassen ble anlagt, og slettes ikke en grønn og kortklipt plen.

Figur 2-9 Historisk bilde fra Sandnes gamle gravlund

Opprinnelig var det ingen bevisst bruk av vegetasjon på norske gravplasser, og de lå som regel på eksponerte steder i landskapet.

På 1800-tallet begynte en å bruke vegetasjonen bevisst også på gravplasser, først i byer og bynære områder. Planting av trær, først og fremst som ytre avgrensning, ble populært. Perioden 1910-1930 er den store treplantingsperioden på norske gravplasser.

Dette endret seg etter 2. verdenskrig, da funksjonalismen tok over, og man startet med å legge om gravplasser fra rammegraver til plen. Generelt sett går stilendringer i utformingen av gravplasser saktere enn i øvrig park- og hagedesign, så denne omleggingen ble gjort over en lang tidsperiode samlet sett.

Vegetasjonen kan være tidstypisk for gravplassens historiske utvikling, og kan ofte fortelle oss hvordan gravplassen har endret seg over tid. Noen steder er det kun deler av den opprinnelige/tidligere vegetasjonen som har overlevd, og vi må tolke hva som har vært der ut fra det.

Store trær har en egenverdi, i tillegg til å gi en historisk dybde til anlegget. Det er lett å forstå at et anlegg er gammelt når det inneholder store, gamle trær. I en bysituasjon er det et begrenset antall trær som har plass til å vokse seg så store som trær på gravplasser kan, og er derfor et ekstra viktig bidrag til naturmangfoldet.

Øvrig vegetasjon er også viktig, men hekker og buskgrupper er som regel lettere å erstatte - uten å måtte vente en mannsalder på å nå full høyde. Treforvaltningen krever et mer langsiktig perspektiv. Endret eller manglende skjøtsel kan gjøre at vegetasjonen ikke har den formen eller størrelsen som opprinnelig var tenkt.

Vi har ikke registrert all vegetasjonen på gravplassen, men har identifisert vegetasjonen som er viktig for helheten og særpreget på de ulike gravplassene. I verneplanen vil vi redegjøre for følgende:

- Hva er registrert og hvorfor?
- Hvilken vegetasjon er viktig for særpreget på gravplassen?
- Er det vegetasjon som står i fare for å fjernes av ulike grunner?
- Bør det gjøres tiltak for å bevare eller erstatte?
- Hva bør fjernes for å framheve særpreget?
- Hva bør legges til for å framheve særpreget?

2.3.2. Generelle råd om behandling av vegetasjon i langsiktig perspektiv

Trær og graving i rotsonen

Generelt sett er graving i rotsonen til trær uheldig, men det er vanskelig å unngå på gravplasser. Det viktigste at treet er stabilt nok til å bli stående i alle typer vær - det er det rotplata, som er det solide nettverket av røtter som har bundet seg fast til løsmasser og stein, som gjør. Rotplata fungerer som et anker eller motvekt mot eksterne krefter. I litteraturen blir det som regel oppgitt at rotplata er ca. 4x stammediameter målt 1 m over basis, og dybden 2x. Graving innenfor denne avstanden bør unngås. Dersom det ikke kan unngås bør det utvises forsiktighet under graving – og graves for hånd der nødvendig.

I enkelte tilfeller kan det være nødvendig å la enkeltgraver gå ut av bruk for å hindre skade på rotsystemet til viktige trær. Alternativt kan man legge til rette for urnegraver i soner rundt trærne. Ved planting av nye trær inne på gravfelt bør man sette av flere graver, avhengig av treets fulle størrelse. Vi har ikke satt av areal til bevaring av rotsone i kart fordi det krever informasjon om forhold i bakken og om festeforhold som gjør at det er fornuftig at dette utføres løpende av drift og forvaltning i samarbeid og legges inn i gravkart og kartfestes.

Opprettholdelse av randvegetasjon

Randvegetasjon bør opprettholdes. Ved «hull» i randvegetasjonen, bør det tettes fortløpende. Det er i de fleste tilfeller viktig at randvegetasjonen er tilstrekkelig høy, det innebærer planting av trær som kan bli 15-20 meter høye. Det gjør at trekronenes silhuett

tegnes mot himmelen, og at man ikke kan se bygninger eller veier «over» trekronene. Det er viktig å gi trærne gode vekstforhold, slik at de oppnår riktig størrelse for arten.

Behandling av trerekker og alleer

Trerekker og alleer er ofte svært tydelige og viktige deler av et parkanlegg, og oppfattes sterkest dersom trærne er av samme art, størrelse og tilstand. Når enkelttrær forsvinner, mister trerekkene og alleene gradvis sin effekt. Spørsmålet blir da om en skal la være å gjøre noe og se trerekken/alleen gradvis gå i oppløsning, plante inn erstatningstrær som vil stikke seg ut i lang tid, eller felle de resterende trærne og starte på nytt. Kanskje anlegget blir bedre uten? Dette er spørsmål som er svært stedsavhenging, og tas opp under den enkelte gravplass.

Når fortløpende replanting ikke er mulig

I de fleste tilfeller, har vi anbefalt å la store, gamle trær få stå til de av sikkerhetsmessige årsaker må fjernes, eller vi anbefaler fjerning av trær uten å plante nye. Vi har også anbefalt å erstatte trærne fortløpende – selv om det ikke alltid er mulig. Dersom replanting med nytt tre griper inn i rotsonen til gjenstående viktige trær, eller det ikke er tilstrekkelig lys til nye trær, bør replanting avventes – de store, gamle trærne skal prioriteres. Dersom en - når alle de eldste trærne er borte - står igjen med en uønsket stor variasjon av størrelse og kvalitet på trærne, bør trærne replantes samtidig da.

Opprettholdelse/øking av biologisk mangfold

Gravplasser kan ha stort biologisk mangfold, som en fredfull grønn lunge. Store, gamle trær er spesielt viktige, både for fugler og dyr, men også for lav og moser, noe vi ser på artsregistreringskartet fra artsdatabanken. Vi har ikke hatt fokus på dette i utarbeidelsen av denne verneplanen, men gjør oppmerksom på at dette bør hensyntas i den videre forvaltningen, da det kan være konflikter mellom verneinteresser og biologisk mangfold, og det må diskuteres hva som er viktigst i de enkelte tilfeller. Skal et tre felles, eller må det få stå på grunn av et sjeldent lav? Kan man gjøre andre tiltak som gjør at treet kan felles likevel?

3. Overordnet for gravplassene i Sandnes kommune

3.1. Særlig viktige gravmiljø

Enkelte av gravplassene i verneplanen ivaretar et overordnet perspektiv for gravplassenes historie i Sandnes. **Disse miljøene er derfor særlig viktige, og ved behov for prioritering mellom ulike hensyn anbefales det at vern tillegges særlig vekt i disse miljøene.**

Gravminner fra før 1900 – Høyland, Riska, Sandnes gamle og Høle

Det er få gravminner fra før 1900 i Sandnes kommune som helhet, og det som finnes er fra andre halvdel av 1800-tallet. Perioden er først og fremst ivaretatt på Høyland kirkegård (miljø 2-5), Sandnes gamle gravlund (miljø 1 og 2) og Riska kirkegård. Det er også enkelte gravminner på Høle fra denne perioden. Identifiserte gravmiljø med gravminner fra før 1900 på Høyland, Riska gamle, Sandnes gamle og Høle er dermed særlig viktige for ivaretagelse av denne perioden.

Alle gravminner fra før 1900 bør bevares på gravplassene, men i tillegg gjøres det oppmerksom på noen særlig viktige gravminner:

- **Jernkorsene** på Høyland er en unik samling i Sandnes kommune
- **Gravplatene i jern** som finnes på Høyland (7 stk) og Høle (1 stk), og
- **Gravkarmene i støpejern** på Høyland (1 stk) og Sandnes gamle (4 stk) er også sjeldne i nasjonal målestokk.
- **Hølesteinen** på Høle er automatisk fredet etter kulturminneloven, og det eneste kjente gravminne fra middelalder i Sandnes.

Høle: helhetlig bevart gravmiljø fra perioden 1850 – 1970

På Høle ligger et helhetlig miljø med gravminner i hovedsak fra perioden 1850 - 1970 uten særlig innslag av nyere gravminner. Opplevelsen av alder og historie i miljøet er særlig stor, og forsterkes av at miljøet omkranser kirken, og at nyere utvidelser i liten grad er synlige i sammenheng med miljøet.

Gand: stor samling gravminner fra 1930-1970-tall og barnegravfelt

På Gand finner man en stor samling av gravminner fra perioden 1930-1970 som viser stort mangfold og variasjon i utforming av gravminner i denne perioden. Her er også bevart et helhetlig felt med barnegraver, som er sjeldent forekommende i dag, i et nasjonalt perspektiv.

Riska nye: helhetlig gravmiljø 1950-tall – 1960-tall

Fra 1950- og 1960-tallet er det identifisert et helhetlig bevart gravmiljø på Riska nye gravlund.

Soma gravlund og Sandnes nye gravlund: helhetlig gravmiljø fra 1970-tall

Fra 1970-tallet er det påvist to helhetlige og karakteristiske miljø, ett på Soma gravlund med variasjon i steintype, og ett på Sandnes nye gravlund med utelukkende lyse stein.

Sandnes nye: overordnet planlagt grøntanlegg og gravstruktur

Sandnes nye gravlund har et tydelig planlagt grep i grøntanlegget med en helhetlig bevart gravstruktur (rygg mot rygg) typisk for perioden.

For øvrig ivaretar de foreslåtte verneområdene historikken i bruksperioden på den enkelte gravplassen.

3.2. Materialbruk

Etter gjennomgang av alle gravplassene i kommunen er det identifisert noen karakteristiske fellestrekk for Sandnes sin gravplasser, og som går igjen som viktige kvaliteter på mange av gravplassene i kommunen. Disse anbefales videreført i utvikling, forvaltning og nyanlegg av gravplasser i kommunen i fremtiden.

Natursteinsmur

Et gjennomgående trekk for alle gravplassene er bruken av natursteinsmur i gravplassens avgrensing. Dette knytter gravplassen til kulturlandskap og lange tradisjoner i kulturlandskapet, og oppleves som et særlig godt trekk som bør videreføres.

Smijernsporter

Et annet fellestrekk med historisk dybde og gode kvaliteter er bruken av smijernsporter til innganger til gravplassene.

Rhododendron

Rhododendron, først og fremst med hvite blomster, er også et fellestrekk som går igjen på gravplassene i Sandnes. Plantearten har mer enn 100-årig historie i Norge, og ble tidlig innført på Vestlandet. Bruken i kirkegårdsanlegg og gravplasser oppleves som en god estetisk kvalitet med lang historisk forankring.

Store trær

På bykirkegårdene gir store trær viktig skjerming mot de bebygde strukturene rundt. Det er et viktig trekk at eksisterende store trær er store nok til at det er fri sikt under kronene. Store trær er også viktige kvaliteter på kirkegårder og gravplasser utenfor bysituasjon.

3.3. Forslag til vedtekter for miljø med verneverdige gravminner

VERN AV KULTURMINNER OG GRAVMILJØ

Bestemmelsene omfatter verneverdig gravminner og gravutstyr innenfor vernesoner avmerket på kart for den enkelte gravplass i verneplanen. Innenfor verneområder uten identifiserte enkeltgravminner omfatter vernet gravminner fra før 1970. I miljø 1 på Soma og miljø 2 på Sviland omfatter vernet alle gravminner i miljøene.

For disse gravene gjelder:

Gravfester som er berørt av vedtaket underrettes særskilt. Det gjøres skriftlig avtale med fester om vern.

Vern av gravminner/gravutstyr skal ikke være til hinder for videre bruk av gravstedet, men av hensyn til vern av gravutstyret kan gravplassmyndigheten ved festefornyelse, eller ved frivillig vern, bestemme at graver skal gjøres om til urnegraver. Ved inngåelse av frivillig avtale om vern kan graver gjøres om til urnegraver med umiddelbar virkning.

Navnetilføyelser på verneverdig gravutstyr kan skje på gravminnets skriftflater. Gravminnet tillates ikke snudd. Dersom det ikke er mulig å tilføye navn og data på verneverdig gravminne, kan det monteres en liggende navneplate på gravstedet. Størrelse og plassering av navneplate skal i hvert tilfelle godkjennes av gravplassmyndigheten.

Verneverdig gravutstyr skal ikke fjernes eller erstattes. Verneverdig gravutstyr skal ikke tilføres nye fastmonterte elementer i form av lykter, vaser, figurer og lignende. Tekst skal som hovedregel ikke tilføyes ved utenpåliggende bokstaver. Eksisterende gravutstyr som er en del av det opprinnelige gravminnet/gravutstyret skal ikke fjernes.

Når festeavtale for grav med verneverdig gravutstyr avsluttes, overtar gravplassmyndigheten vedlikeholdet av gravutstyret. Graver med gravminner/gravutstyr som er verneverdig skal, når festeavtale ikke fornyes, ikke tas i bruk til ny gravlegging.

Graver innenfor verneområdene uten verneverdig gravutstyr
Innenfor verneområdene finnes også graver med moderne gravutstyr, som ikke omfattes av vern. Gravutstyr som ligger innenfor verneområde, men som ikke er omfattet av vern, kan flyttes eller fjernes. Nytt gravutstyr på disse gravene skal, av hensyn til det verneverdige miljøet graven ligger i, ha en nøytral utforming og tilpasses den stedlige karakteren i verneområde, for eksempel et enkelt, rektangulært format i

gråtonet/mørk/sort steinart. Nytt gravutstyr skal i hvert enkelt tilfelle godkjennes av gravplassmyndigheten.

Dagens vedtekter har en egen bestemmelse for barnegravfeltet på Gand om størrelse på nye gravminner. Denne bør videreføres.

3.3.1. Forvaltning av områdene

For områder hvor det foreslås vern av gravminner og gravutstyr er det vår faglige anbefaling at graver ikke gjenbrukes eller tildeles på nytt når festet går ut. Dette er på bakgrunn av at nye gravminner i miljøene vil kunne endre opplevelsen av historisk karakter i områdene, og at det erfaringsmessig kan være utfordrende å håndheve begrensing i valg av gravminne. Dagens gravminner har i stor grad utforming som tiltrekker oppmerksomhet; polerte overflater, farger, gravpynt, og ekspressiv formgiving.

Innenfor verneområdene er det vår faglige anbefaling at det til eksisterende festede graver uten verneverdig gravutstyr bør være føringer om at nye gravminner har en nøytral utforming; enkel rektangulær form, matt overflate og mørk grå eller svart farge.

Samtidig ser vi at det er et omfattende område som foreslås vernet i denne verneplanen. Dersom andre forvaltningsmessige hensyn gjør det nødvendig å gjøre prioriteringer mellom ulike områder som er foreslått til vern, bør de miljøene som ivaretar overordnede perspektiv for kommunen som helhet tillegges vekt. Dersom det velges å tildele graver innenfor vernesoner, vil det være viktig at nye gravminner ikke blir i overvekt og at de har et dempet uttrykk som ikke tar fokus i miljøet. Anslagsvis bør det ikke settes nye gravminner tettere enn på annenhver grav i de sonene der man evt velger å tildele nye graver, og det bør ikke nødvendigvis tildeles nye graver i alle soner med ledige graver.

Et tilsvarende krav til enkel utforming av gravsteiner bør knyttes til eventuelle nytildelte graver i vernesoner.

På barnegravfeltet på Gand er det viktig at eventuelle nye gravminner har liten størrelse. Eksisterende variasjon i feltet gjør at området tåler mer når det gjelder utforming av gravminner enn andre bevaringsområder uten at det historiske preget forstyrres. Fortrinnsvis burde gravminner være mindre enn dagens krav (max 60 cm), men dette må avveies i forhold til hva som er tilgjengelig på markedet.

Samlingen med barnegravminner på Gand er sjelden, og dersom det forvaltningsmessig er utfordrende å få til å opprettholde gravminnene på sitt nåværende sted, vil etablering av et eget lapidarium med barnegravminner være bedre enn at gravminnene går tapt.

4. Byantikvarens anbefaling til videre arbeid

Utkastet til verneplan har vært på intern høring i kommunen, og Byantikvaren har gitt følgende innspill til videre arbeid med en handlingsplan:

1. Verneverdige trær bør koordinatfestes, og samordnes med kulturminneregisteret, slik at registeret til enhver tid er oppdatert på grønne kulturminner. I dag ligger kun et fåtall av Sandnes sine verneverdige trærne i registeret. Dette er viktig fordi saksbehandlere i kommunen og publikum bruker registeret for å orientere seg om kulturminneverdier.

2. Kunnskapen som har kommet fram gjennom arbeidet med verneplanen bør også bli tilgjengelig for innbyggerne. Kunnskapen, slik den nå er presentert, er først og fremst tilrettelagt for de som forvalter verneverdige gravplasser.

   Gravlundene er på mange måter Sandnes sin historiebok. Kunnskapen kan for eksempel presenteres for innbyggerne som digitale oversikter, og kobles opp mot kulturminneregisteret/Sandnesløftet:

   - Verneverdige smijernsporter – historisk oversikt
   - Verneverdige gravsteiner – historisk oversikt
   - Kjente historiske personers gravsted - oversikt

Gravplassene

5. Forsand kyrkjegard

Figur 5-1 Historisk bilde (Forsand kyrkjelyd)

Forsand kirkegård, anlagt sammen med oppføring av kirken på 1850-tallet. Kirken er etter typetegninger av arkitekt Linstow. Gravplassen ble utvidet på slutten av 1970-tallet, er i dag på til sammen 8,1 daa. Gravplassen ligger rundt kirkebygget, delt i to av Kyrkjevegen (kommunal veg). Området rundt er for det meste landbruksområder med spredte gårdstun, men med et mindre boligområde tilgrensende i sørøst.

5.1. Egenart og særpreg

Forsand kirkested ligger i et flatt landskap mellom markerte åsrygger. Kontakten med den dyrkede marka mot øst og vest, avgrenset av natursteinsmurene er et viktig preg på gravplassen.

Preget forsterkes av at vegetasjonen på gravplassen i hovedsak er lav, slik at kirken fremstår som et tydelig midtpunkt. Kirkens orientering øst-vest, på skrå av gravplassen er også et markant preg. Et fåtall av gravene har samme orientering som kirken, mens øvrige felter er orientert i forhold til gravplassen.

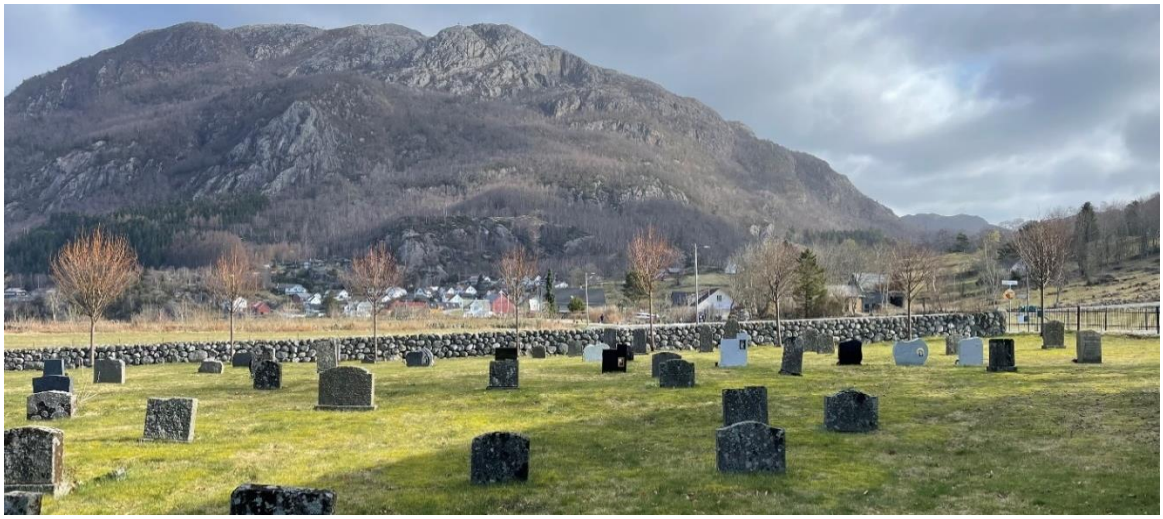

Figur 5-2 Kontakten med kulturlandskapet og åsene rundt er en del av særpreget på Forsand kyrkjegard.

5.2. Hovedkonklusjon

Elementer markert i kartet under er identifisert som viktige kvaliteter på gravplassen som anbefales bevart:

- To områder med bevaringsverdige gravminner
- Tre enkeltstående gravminner.
- Murer
- Blodbøk øst for kirken
- Smijernsporter (portenes plassering lags vei kan evt justeres)
- Hengebjørk ved kirketrapp
- Gravretning på graver som ligger parallelt med kirken (innenfor verneområde).

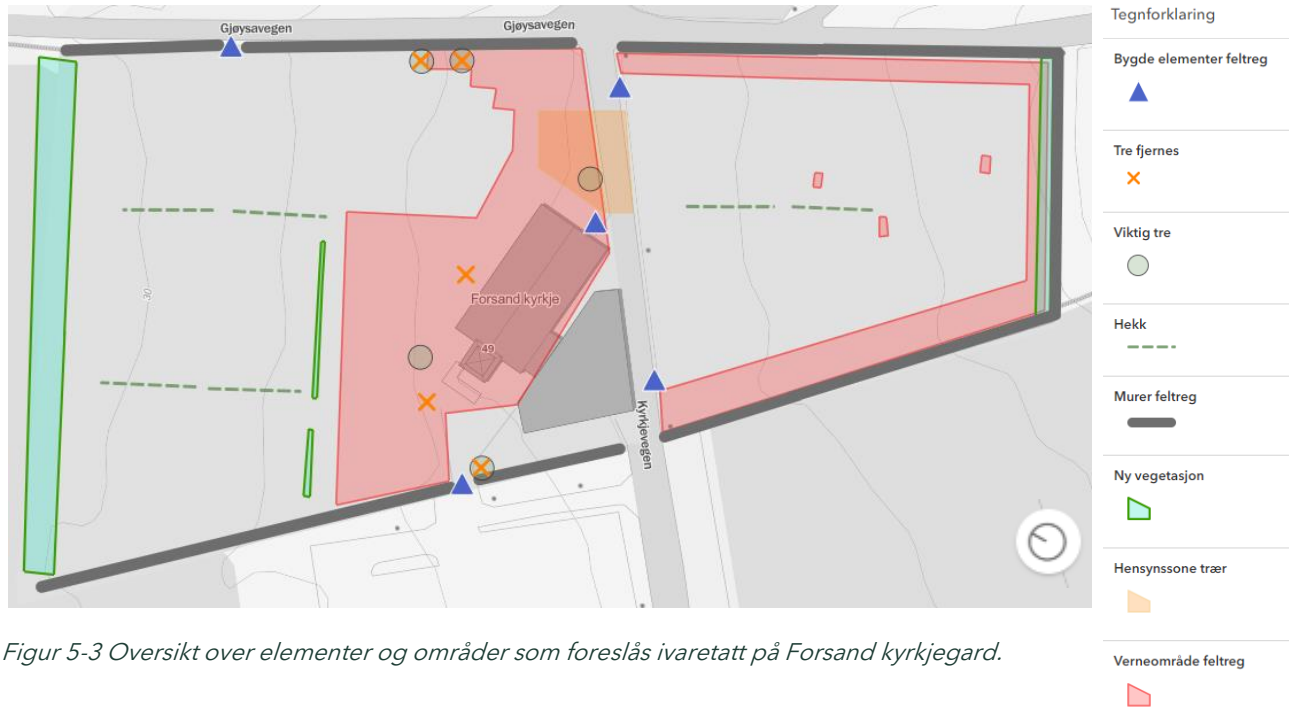

Figur 5-3 Oversikt over elementer og områder som foreslås ivaretatt på Forsand kyrkjegard.

Forslag til tiltak som kan forsterke gravlundens identitet:

- Etablere mur i gravplassens avgrensing mot nordvest
- Fjerne vegetasjon ved kirkens inngangsparti og langvegg
- Fjerne trær plantet for tett på gravmiljø
- Fjerne eller senke høyde på hekk mot nordvest.
- Etablere hekk som skille mellom Feltene P2, O og N og feltene H, J og L (i skille mellom eldste del og tidligere utvidelse mot nord).
- Etablere hekk/annen skjerm mot nabotomt i sørøst.

Det redegjøres ytterligere for utvalget og forslag til tiltak i påfølgende kapitler.

5.3. Gravminner

På gravplassen ligger det en del eldre gravminner. Hovedvekten av disse er fra 1920-tallet og frem til 1960-tallet, men det er også noen gravminner fra rundt århundreskiftet.

Den mest framtredende samlingen med eldre gravminner ligger tett på kirkebygget, på nord og østsiden. Her er det enkelte høyreiste gravminner som er lett lesbare som gamle, og det er også et miljø med mørke gravminner fra 1920-tall- 1960-tall i sammenheng med disse. Blant gravminnene er det også et felt med barnegraver. Disse foreslås bevart i sammenheng med kirkebygget.

Figur 5-4 Felt med eldre gravminner tett på kirkebygget.

I tilknytning til dette feltet ligger også fire gravminner som tidligere lå som rammegraver i kanten av gravplassen. Etter utvidelsen nordover ble yttergrensen av det gamle feltet fjernet, og plasseringen oppleves nå som noe tilfeldig og lite lesbar. Det er planlagt ytterligere utvidelse av gravplassen nordover, og både denne og siste utvidelse gir behov for prosesjonsvei nordover fra kirken.

Figur 5-5 Fire eldre gravminner som vurderes flyttet for å gi plass til prosesjonsvei.

For å løse dette er det vurdert å flytte disse fire gravminnene inntil/inn på feltet med barnegraver for å kunne legge prosesjonsveien nord og østover. Vår anbefaling er isteden å flytte de fire gravminnene vestover, på rekke langsmed kirkegårdsmuren. Her vil gravminnene få en plassering som ligner den de opprinnelig hadde (mot ytterkant av gravplassen med mur i bakkant, og en tydelig eksponering mot ny prosesjonsvei.

Figur 5-6 Illustrasjonen viser anbefalt ny plassering for fire gravminner dersom de må flyttes for å etablere prosesjonsvei.

På den utvidete delen sør for veien ligger det ansamlinger av eldre gravminner flere steder. Minst endret er feltene langs ytterkant av gravplassen, hvor det er få nye gravminner mellom de gamle.

Mer sentralt på utvidelsen sør for veien er det større blanding av nyere og eldre gravminner. Her er det ikke ensartede miljø, men enkeltstående høyreiste gravminner forteller fortsatt tydelig om at utvidelsen er tidlig. Inne på gravplassutvidelsen sør for veien foreslås derfor bevaring av tre enkeltstående, høyreiste gravminner sentralt i anlegget, samt gravminner på graver langs ytterkant av gravplassen.

Figur 5-7 Felt med eldre gravminner langs ytterkant av gravplass sør for vei.

Figur 5-8 Enkeltstående, høyreiste gravminner som foreslås bevart på felt C, E, og F.

5.3.1. Avgrensing av bevaringsverdige gravmiljø – forslag til bevaring

På Forsand kyrkjegard foreslås bevart:

1. Et areal i tilknytning kirkebygget med gravminner fra slutten av 1800-tallet opp til 1960-tall, inklusive et felt med barnegraver.
2. På utvidelsen sør for vei; eldre gravminner langs mur i ytterkant av gravplassen.
3. Tre enkeltstående, oppreiste gravminner, en på felt C, en på felt E og en på felt F.

Figur 5-9 Kartet viser områder og enkeltgravminner som foreslås bevart.

Råd om hensyn i gravmiljø med gravminner som anbefales vernet

I områdene som foreslås bevart bør samtlige gravminner fra før 1970 bevares. Ved behov for ytterligere skriftflate knyttet til disse gravene bør gravminnet utvides med gravplate i nivå med terreng, evt lavt hevet over terreng i forkant av gravminnet.

Graver som ikke er i bruk eller hvor aktivt feste ikke fornyes bør ikke tas i bruk på nytt. Dette gjelder alle gravene innenfor vernesonene, ikke bare de gravene som har verneverdige gravminner

5.4. Grøntanlegg

Figur 5-10 Kart vegetasjon

De viktige elementene som er kartfestet: Murer, hekker, porter, store trær.

På tre sider er gravplassen omgitt av steingard med relativt ny treplanting. Den fjerde sida er planta til med en eviggrønn, forvokst hekk, og sperrer for sikt til sjøen eller fjordlandskapet rundt. Kirka og den store blodbøka bak, domineररer gravplassen. Vegen mellom de to delene virker sammen med det nye tilbygget som en tydelig barriere, og deler gravplassen i to ulike deler. Langs vegen er det satt opp gjerder i svartlakkert stål - dette elementet virker noe fremmed i situasjonen.

Trerekkene langs muren bidrar i liten grad til å skape miljø, avstand eller skjerm fra omkringliggende områder. Der naboskapet er mot dyrka mark oppleves det ikke som nødvendig med innramming av gravplassen utover steingarden, mens det i sørøst er svært lite skille mot boligtomt. Det oppleves nesten som å stå i naboens hage på ytterste del av gravplassen. Tomta ligger høyere enn gravplassen, og det er ikke fysisk avgrensning utover steinmuren. På befaringsdagen lå det flere baller inne på gravplassen.

Figur 5-11 Naboskap mangler nødvendig skjerming

Delen sør for Kyrkjevegen, som sammen med området direkte rundt kirken er den opprinnelige gravplassen, oppleves i plassering og formspråk som en nyere del enn utvidelsen på 70-tallet. Ved utvidelsen skjedde det en opprydningsprosess der en også la om gravplassens gamle del. Gravene ble vridd slik at de nye gravene ikke lenger sammenfaller med de gamle. Steingarden i den opprinnelige grensa mot sjøsiden ble fjernet slik at gravminnene som tidligere stod langs kirkegårdsmuren nå står fritt.

5.4.1. Vegetasjon og trær

Anlegget er dominert av den store blodbøka bak kirka. Det er registrert en freda moseart på blodbøka, noe som er viktig å ivareta i skjøtsel av treet og begrensning av tiltak i grunnen rundt. Det bør vurderes å plante egnede trær i nærheten som mosearten kan formere seg videre på, dersom dagens trær i nærområdet ikke er sannsynlige vertsplanter.

Parkeringsplassen har vegetasjon og utforming som er helt separat i karakter fra gravplassen. Vi kommenterer derfor ikke vegetasjonen på parkeringsplassen ytterligere.

Trærne langs kirkegårdsmurene er unge trær av samme alder og art, plantet med lik avstand, og gir lite kvaliteter til gravplassen. Trærne er delvis plantet lenger inn på gravplassen enn den ytterste rekken av gravminner, noe som er svært uheldig. Noen få av disse trærne bør fjernes der de står nær bevaringsverdige gravmiljøer. Trærne anbefales beholdt fordi de er friske og i god vekst, men ved utskifting bør trærnes plassering og antall revurderes.

Figur 5-12 Trær plantet for tett på gravmiljø malplassert

Figur 5-13 Vegetasjon foran kirken virker

Ved inngangsområdet til gravplass og kirke og langs langsiden av kirken er det flere ulike trær og busker som bør ryddes opp i for å skape bedre kontakt mellom kirkebygg og gravplass. Søyleosp, barlindhekk og lav hekk langs bygg anbefales fjernet. Kun hengebjørk anbefales beholdt.

Den nyeste utvidelsen på 70-tallet har felt avdelt av lave hekker, typisk for sin tid. Dette temaet er gjenskapt på den gamle delen sør for vegen også, og bidrar til at delen virker yngre enn den faktisk er.

Den eviggrønne hekken mot nordøst er noe forvokst og brun i helthetsinntrykket. Den virker også for stor og dominerende mot de lavere hekkene, og bør fjernes. Gravplassens avgrensning bør være natursteinsmur.

Hekkene på utvidelsen er viktige for å skape et skille mellom ny og gammel del, men det hadde vært mer effektiv med et fysisk skille der den opprinnelige kirkegårdsmuren lå. Det kan med fordel etableres en hekk i skille mellom felt H, J, L og N, O, P som markering av gammel yttergrense av gravplassen og skille mellom nyere og eldre del.

Mot boligtomt i sørøst er det lite eller ingen skjerm. Ideelt sett burde skjermplantingen skje på utsiden av mur. Dersom det ikke er mulig, anbefales det planting av bøkehekk på innsida av muren.

5.4.2. Bygde elementer

Porter

4 av 5 porter på gravplassen har lik utforming.

Figur 5-14 Smijernsport og -gjerde øst for kirkebygg.

Figur 5-15 Smijernsporter i gjerde sør for Kyrkjevegen.

Figur 5-16 Port mot Gøysavegen med ulik, noe enklere utforming.

Figur 5-17 Hovedport foran kirkebygg, 4 av 5 porter har lik utforming.

Port mot Gøysavegen er antakelig etablert samtidig med utvidelsen på 70-tallet. Denne har en noe simplere utforming enn øvrige porter, og ser ut som en standardport.

Murer

Store deler av gravplassen er avgrenset av natursteinsmurer. Den opprinnelige kirkegårdsmuren i nord ble fjernet ved utvidelsen på 70-tallet, og gjør det vanskelig å se den historiske utviklingen på gravplassen. Ved utvidelsen ble den eksisterende muren forlenget, antakelig ved bruk av stein fra den opprinnelige tverrgående muren. I stedet for mur i nord ble det plantet hekk i einer (Juniperus). Det er brukt en del mørtel i toppen av den nye/justerte muren, slik at den er noe mer jevn i toppen enn den opprinnelige muren sør for veien og vest for påbygg.

Figur 5-18 Kirkegårdsmur av lokal stein

Gjerder

Flyfoto fra 50-tallet viser jernrekkverk langs Kyrkjevegen. Det antas derfor at gjerdet og de øvrige 4 portene er fra 50-tallet eller tidligere, eller er kopier av disse. Gjerdet framstår som en barriere i anlegget, ikke en kvalitet, og vi har derfor ikke registrert dem i kartet.

Det åpne gjerdet mot veien er trolig gjort for å opprettholde/forsterke kontakt mellom de to delene på hver side av veien, men oppleves ikke som avgjørende for gravplassens karakter. Kontakten mellom de to delene er også redusert ved oppføring av nybygg, slik at gjerdets åpne karakter har liten betydning. Dersom det er nødvendig å gjøre utskifting av

gravfeltenes avgrensing mot vei anbefales det at porter plasseres samlet på hver side av veien. Dersom det ikke skal være smijernsgjerde bør det etableres natursteinsmur i avgrensing av gravplassen også mot vei.

Figur 5-19 Historisk bilde Widerøe 1952. Smijernsgjerde langs vei.

Viktig at:

- Natursteinsmur videreføres som ytre avgrensning av gravplass
- Porters formspråk/utforming bør videreføres for alle porter på gravplassen
- Barrierevirkning av vei bør minskes ved å opprette gangkrysninger tvers over vei i stedet for langs vei.

5.4.3. Forslag til tiltak

- Fjerne hekk mot sjø, opprette noe sikt til fjorden
- Avgrensning av gravplass med natursteinsmur
- Fjerne høye busker og søyleosp ved inngangsområde
- Fjerne lave busker mellom kirke og gammel del
- Etablere mer direkte krysningspunkter på tvers av Kyrkjevegen
- Etablere hekk/fysisk skille som markerer gammel yttergrense av gravplassen
- Etablere skjermvegetasjon/gjerde mot boligtomt i nord
- Fjerne trær som er plantet for nær gravmiljøer som foreslås vernet.
- Smijernsgjerde bør på sikt byttes ut med natursteinsmur der det ikke er krav til frisikt.

6. Gand gravlund

Figur 6-1 Gand gravlund

Arealet til gravlunden ble i 1934 ekspropriert av Høyland kommune, og ble anlagt som hjelpekirkegård for Høyland i 1939. Sandnes gamle og nye gravlund ligger 160 m nord for Gand gravlund, som del av et sammenhengende parkbelte inn mot byen. Det sammenhengende parkbeltet var del av Sverre Pedersens storstilte plan for Skeiane-området og var tenkt som en helhet.

6.1. Egenart og særpreg

Gravplassen har bevart et stort antall gravminner fra 1930-tallet til 1960-tallet av den mørke typen. Disse viser et stort mangfold i utforming fra denne perioden, men er i hovedsak spredd over hele gravplassen. Et stort felt med barnegraver som viser gravminnetyper fra hele gravplassens brukstid i miniatyr er også markant.

Store trær langsmed gangaksene oppleves som viktige vegger i rommet. Det samme gjelder bøkeskogen vest for gravplassen. Gravplassen oppleves som en enhet, uten tydelige deler. Den opprinnelige delen av anlegget har et sterkt plangrep, men dette er mest synlig i kart og flyfoto, og forsvinner i stor grad sett fra bakkeplan i anlegget. Symmetrien er ikke fullført eller er tilgrodd og akser stopper uten tydelig endepunkt. Den søndre delen er åpnere og mer harmonisk enn den nordre delen.

Gravplassen har et sentralt, kvadratisk felt sentrert rundt et rundt bed/beplantning, sidestilt for hovedportens allé. Beplantningen i dette bedet har vokst seg stor og tett slik at en i liten grad opplever de fire feltene rundt som ett rom. Bedets funksjon som samlende og sentralt punkt mellom disse fire feltene er også redusert som følge av størrelsen på vegetasjonen.

Gand gravlund ligger mellom og tett på boligområder. Omkringliggende bebyggelse er lav, og påvirker i liten grad opplevelsen av gravplassen. Trafikken på Jærveien er påtrengende både i lyd og visuelt, selv om den høye muren skjermer noe.

6.2. Hovedkonklusjon

Elementer markert i kartet under er identifisert som viktige kvaliteter på gravplassen som anbefales bevart:

- Ett felt med barnegraver
- Anlegge et lapidarium med samling av gravstein fra perioden 1930-tall – 1960-tall
- Bøkeskogen vest for gravplassen
- De store trærne i anlegget
- Kvadratisk felt med opprinnelig strengsymmetrisk veiføring
- Plantefelt sentralt i kvadratisk felt.
- Mur
- Porter
- Trerekke/randplanting mot nabo i nord

Figur 6-2 Oversikt over elementer og områder som foreslås ivaretatt på Gand gravlund.

Forslag til tiltak som kan forsterke gravlundens identitet:

- Etablere et lapidarium hvor det samles gravminner fra perioden 1930-tall – 1960-tall. Eventuelt etablere et eget lapidarium for barnegravminner dersom det forvaltningsmessig er utfordrende å ivareta dem på dagens plassering.
- Hugge ut enkelte trerekker til solitærtrær
- Plante flere solitærtre
- Tilbakeføre streng linjeføring i sentralt kvadrat.

Det redegjøres ytterligere for utvalget og forslag til tiltak i påfølgende kapitler.

6.3. Gravminner

Gravplassen har bevart et stort antall gravminner fra 1930-tallet til 1960-tallet av den mørke typen. Disse viser et stort mangfold i utforming fra denne perioden, men er i hovedsak spredd over hele gravplassen. Et stort felt med barnegraver som viser gravminnetyper fra hele gravplassens brukstid i miniatyr er også svært spesielt, og sjeldent i et nasjonalt perspektiv. Det foreslås bevaring av barnegravfeltet i sin helhet.

Når det gjelder gravminner med normal størrelse er det vanskelig å avgrense miljø på gravplassen som kan ivareta spennet og mangfoldet som vises i gravminner fra den «mørke» perioden. Gravminnene er spredd utover hele gravplassen og står enkeltvis eller i små grupper. Der det er tydelige ansamlinger, er det ikke tilstrekkelig variasjon til å vise den reelle rikdommen i utforming som opptrer på gravplassen. Mangfoldet av gravminner fra perioden 1930-tall til 1960-tall på denne gravplassen er uten sidestykke i Sandnes kommune.

På Gand foreslås det derfor å etablere et lapidarium der man samler gravminner fra denne perioden etter hvert som gravene går ut av bruk. Her er det viktig å bygge en samling over tid, gi denne en god plass og en utforming som gjør at gravminnene oppleves som en historiefortellende verdi og ikke bare en lagerplass. Etablering av et lapidarium med gravminner fra perioden 1930-1970 på Gand vil ivareta et overordnet perspektiv for Sandnes kommune som helhet.

6.3.1. Avgrensing av bevaringsverdige gravmiljø – forslag til bevaring

På Gand foreslås følgende bevart:

1. Ett felt med barnegraver hvor det er miniatyrutgaver av gravstein fra hele gravplassens bruksperiode.
2. Utvalg gravminner fra perioden 1920-tall – 1960-tall i et Lapidarium.

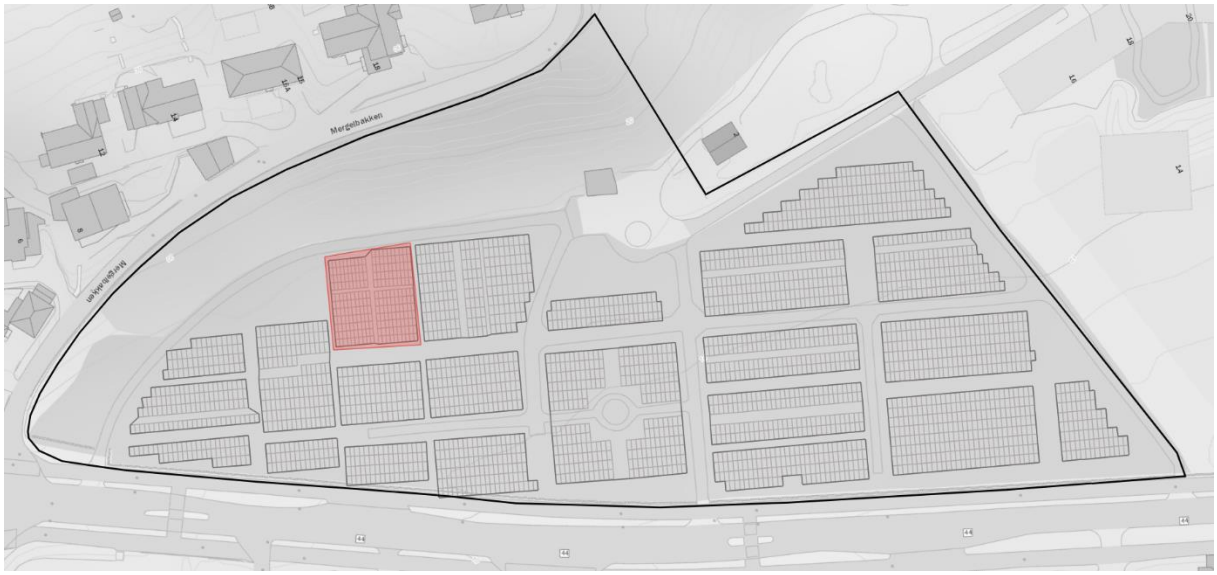

Figur 6-3 Kartet viser feltet med barnegraver som foreslås bevart. I tillegg foreslås det etablert et lapidarium for å ivareta rikdommen og variasjonen av gravminner fra 1930-tall til 1960-tall.

På de neste sidene er eksempler på gravminner på Gand. Eksemplene viser spennet i utforming i perioden 1930-tall til 1960-tall. Utvalget som vises er kun ment som eksempler, og ikke et utvalg av gravminner til et eventuelt lapidarium. Dersom det etableres et lapidarium, bør det når graver går ut av bruk, vurderes om gravminnet er aktuelt å plassere i lapidariumet.

Kriterier for utvelgelse:

- Gravminnet bør ha original skrift og dekor bevart. Gravminner påsatt messingbokstaver bør fortrinnsvis ikke velges. Gravminner som er sterkt oppusset, hvor dekor er fjernet og/eller navn satt på på nytt med annen skrifttype, bør utgå.
- For øvrig bør det ivaretas min. ett eksemplar av hver gravstein i mørk stein fra perioden 1930-1969 som finnes på gravplassen. Eksempler på variasjon er vist i Figur 6-4 og Figur 6-5.

Råd om hensyn i gravmiljø med gravminner som anbefales vernet

Barnegravfeltet på Gand ivaretar et overordnet perspektiv for Sandnes kommune som helhet. Innenfor barnegravfeltet bør det ivaretas minimum ett eksemplar av hver miniatyrgravstein. Dersom skriftflate på eksisterende gravminner er fullt, bør navnetilføyelser gjøres på gravplate på terreng i forkant av gravminnet.

Vår faglige anbefaling er at øvrige graver i feltet tas ut av bruk, men de kan også gjenbrukes dersom det er behov for barnegraver. I disse tilfellene bør ledige graver i ytterkant av miljøet tildeles før graver midt inne i feltet. Eventuelle nye gravminner på nytildelte graver i feltet behøver ikke ha nøytral utforming, men det er viktige at de er små av størrelse.

Figur 6-4 Eksempel på gravminner fra perioden 1920-1960-tall på Gand

Figur 6-5 Eksempel på gravminner fra perioden 1920-1960-tall på Gand

6.4. Grøntanlegg

Figur 6-6 Kart vegetasjon

De viktige elementene i anlegget som er kartfestet: Store gamle trær, sentralt buskfelt som vurderes som viktige for opplevelsen av gravplassen, randvegetasjon mot nord og vest, mur og porter.

6.4.1. Vegetasjon

Gravplassen som helhet

Den grønne skråningen med bøkeskog danner en viktig, rolig bakgrunn for gravplassen, som balanserer ut nærheten til veg og bebyggelse på motsatt side. Skråningen har enkelte områder med oppslag av lønn, men bør skjøttes som en ren bøkeskog.

De store, grønne solitærtrærne spredt rundt på gravplassen, bryter opp gravfeltene tilstrekkelig til at de ikke oppleves som for store, og skaper en forskjøvet randbeplantning mot vei. Midt i anlegget er det et felt med tette bøketrær. Disse er rester av formklippede busker tilsvarende Sandnes nye gravlund, som ble sluppet opp til store trær med fri krone først på 80-tallet. Opprinnelig var med andre ord Gand gravlund planlagt som et mye åpnere og lysere anlegg enn slik det framstår i dag. Egenverdien av store, gamle trær er likevel så stor at den opprinnelige intensjonen med plantingen er sekundær.

Vegetasjon i det sentrale kvadratiske feltet har vokst utover de planlagte rammene i høyde og bredde og veier er grodd igjen. Presise busker har vokst til store trær. Opprinnelig var gravplassen planlagt med et strengt og formalt formspråk som aldri ble fullført. Det er likevel mulig å gjøre enkle tiltak for å nærme seg den opprinnelige planen ved å bruke en streng geometrisk linjeføring på den sentrale delen av anlegget, mens øvrige deler kan ha en mer naturlig form.

Trær som plantes på gravplassen bør være trær som kan bli store, tilsvarende de fleste trærne på gravplassen i dag. Trærne på gravplassen bør være ulike arter med ulik karakter, gjerne trær som ikke brukes i «vanlige» kommunale anlegg.

Figur 6-7 Rekke med søyleagnbøk anbefales fjernet, som merket i kart.

Rekken med søyleagnbøk trives ikke, og bør fjernes. De bør erstattes av ett solitærtre som kan bli stort, slik at det blir en kontinuitet av store trær på gravplassen. Det anbefales ikke planting av trerekker inne på gravfeltene, kun som avgrensning av gravplassen og i kvadraturen sentralt i anlegget.

Figur 6-8 Rododendronplanting uten symmetri rundt treallé/port

Rhododendronplanting langs natursteinsmur bør være symmetrisk rundt portene, eller utgå. For at buskene skal ha en funksjon i anlegget, bør de være så høye at de skjuler bilene på vegen, det vil si opp mot 2 m.

Figur 6-9 Forvokst beplanting hindrer opprinnelig siktlinje i anlegget

Vegetasjonen i rododendronfeltet i sentralt kvadrat bør holdes mye lavere enn i dag, slik at siktlinjene ikke brytes. Vegetasjonen bør ha en kvadratisk avgrensning som følger anleggets opprinnelige vegføring med rette linjer. Innholdet i denne sentrale kvadraturen tåler mange forskjellige former og plantebruk, så lenge den ytre avgresningen holdes streng. Det kan også vurderes å anlegge et vannspeil som del av det indre kvadratet.

Det bør etableres benker i forbindelse med det indre kvadratet, men disse bør ligge i grusveiens ytre kant.

Figur 6-10 Grov skisse som viser lavere beplantning og kvadratisk gangsti i grus og gjennopprettet sikt til solitærtre i bakgrunnen. Kan gjerne videreutvikles som en plass, med benker og mer blikkfang.

Viktig å:

- Opprettholde bøkeskogen i skråningen
- Opprettholde et antall av store, spredte trær på gravplassen.
- Opprettholde et antall av store trær langs eller i nærheten av mur som sammen fungerer som skjerm mot vei.

- Gjennomføre vegetasjonskonsept/karakter med spredte, store trær på gravfeltene for hele gravplassen
- Nye trær som plantes kan bli store trær, for å videreføre dagens karakter
- Trær som plantes som solitærtre bør ha potensial til å bli spennede, karakterfulle trær som er interessante å se på, artsdiversitet bør prioriteres.
- Ytterkanten av de fire gravfeltene i det sentrale kvadratet bør avgrenses av vegetasjon i en eller annen form.
- Plantefeltet i midten av det sentrale kvadratet må fornyes og holdes lav for å bevare siktlinjer på tvers av gravplassen.
- Bevare randbeplantning/allé med store trær mot nytt boligfelt
- Bevare allé fra hovedport – Allé bør replantes samlet når eksisterende trær har gått ut, slik at trærne er av samme størrelse. Planteavstanden bør være større enn i dag, siden de ble plantet som formklipte busker. Eksisterende trær bør beholdes så lenge som mulig – store trær vurderes som viktigere enn alleen i seg selv.

6.4.2. Bygde elementer

Porter

Alle gangportene på gravplassen har samme utforming og type portstolper. Dette gir karakter og identitet til gravplassen og knytter de ulike delene sammen.

- Porttype bør videreføres på alle porter på gravplassen.
- Kjøreport/port fra parkering bør få utforming i samme stil som øvrige porter og portstolper.

Figur 6-11 Gangporter har ensartet utforming av portblad og -stolper

Figur 6-12 Gangport

Figur 6-13 Kjøreport med avvikende utforming

Murer

Den høye natursteinsmuren langs Jærveien er et karakterbyggende element for gravplassen.

Figur 6-14 Høy, tosidig natursteinsmur

Andre elementer

Driftsbygget som er bygd inn i skråningen, bryter opp det viktige grønne elementet bøkeskogen utgjør. Samlingen med kasserte gravminner ved siden av bygget er veldig åpent plassert. Ved fornying bør annen plassering av bygg og oppbevaring vurderes. Fortrinnsvis bør alle driftselementer samles på ett sted, skjermet fra øvrig gravplass, slik at gravplassrommet fremtrer mer helhetlig og grønt. Bygget kan med fordel males sort/mørkt for å bli mindre fremtredende visuelt.

Figur 6-15 Driftsbygg bygd inn i skråning

6.4.3. Forslag til tiltak

- Solitærtrær på gravfelt som må fjernes av sikkerhetsmessige hensyn, erstattes fortløpende, med trær som kan bli store. Artsmangfold vektlegges.
- Trær rundt det sentrale kvadratet som må fjernes av sikkerhetsmessige hensyn, erstattes ikke fortløpende. Når området oppleves som for åpent bør det plantes ny vegetasjon som avgrenser rommet.
- Trerekke av søyleagnbøk fjernes. Det friskeste av trærne kan beholdes i en overgangsperiode, men bør på sikt erstattes av et tre med mer særpreg.
- Enkeltrær i trerekke med lind fjernes, forslag avmerket på kart
- Trerekke med blodlønn fjernes, og erstattes med et solitærtre.
- Lønnetrær i skråning fjernes, og det plantes inn bøk dersom det ikke er eksisterende småplanter av bøk. Skjøttes med mål om bøkeskog i hele skråningen.
- Planting i sentralt kvadrat må fornyes. Beplantning her bør holdes lav, maks. 75 cm, gjerne lavere, markdekkende beplantning.
- Det bør plantes 2-3 nye trær i nær framtid som kan være store når dagens store trær går ut.
- Port fra parkeringsplass skiftes til port med samme formspråk som øvrige porter.
- Samle driftselementer på ett sted.

7.Høle kyrkjegard

Figur 7-1 Høle kyrkjegard

Høle kyrkjegard har opprinnelig vært et kirkested fra middelalderen. Ny kirke ble reist på den gamle kirkegården i 1860, og ny kirkegård anlagt rundt denne. Det gamle steingjerdet rundt kirkegården ble i stort monn benyttet til grunnmur for den nye kirken som ble reist i 1860. Steingjerdet rundt den nye, utvidete kirkegården kom på plass i 1862, etter at gårdene i omegn leverte lass med stein til byggingen. Bøketrærne ved inngangen ble plantet av sogneprest Laurentius Brochsenius Fredrik Fabritius, kort tid etter at han ble tilsatt som sogneprest i det nye Høgsfjord sognekall i 1864. De eldste bevarte gravminnene er fra 1850-tallet. Her er en del verneverdige gravminner, bl.a. smijernsinnhegnede gravsteder og smijernsplater. Hølesteinen med kors kan stamme fra 11-1200-tallet.

Kirkegården ble sist utvidet mot øst i 1989. På samme tid ble det bygd et stort bedehus, 'Kirketunet', rett nord for kirka.

Figur 7-2 Postkort, fra bydelsrapport kulturmiljø

7.1. Egenart og særpreg

Gravplassens eldre felt har god kontakt og siktlinjer til landbrukslandskapet rundt, men lite eller ingen kontakt med fjorden like nedenfor. Vi antar at kirka og gravplassen hadde mer kontakt mot fjorden tidligere, da det normalt var færre trær og mindre høy vegetasjon. Kun gravplassens nyeste utvidelse har sikt til fjorden i dag.

Kirka ligger på en høyderygg med den eldste delen av gravplassen direkte rundt kirka og i framkant skrånende ned mot vegen, omkranset i sin helhet av en sammenhengende steingard. De yngre delene av gravplassen er adskilt med lave hekker. Disse arealene er anlagt på flaten bak kirka, og fremstår mye mer ensartet både i terreng, gravminnenes form og gravfeltenes system.

7.2. Hovedkonklusjon

Middelalderkirkegården og Hølesteinen er fredet etter kulturminneloven. For øvrig foreslås følgende elementer markert i kartet under bevart:

- Ett samlet miljø med gravminner
- Store trær
- Hekker
- Mur
- Porter
- Randvegetasjon (funksjonen, ikke plantene)

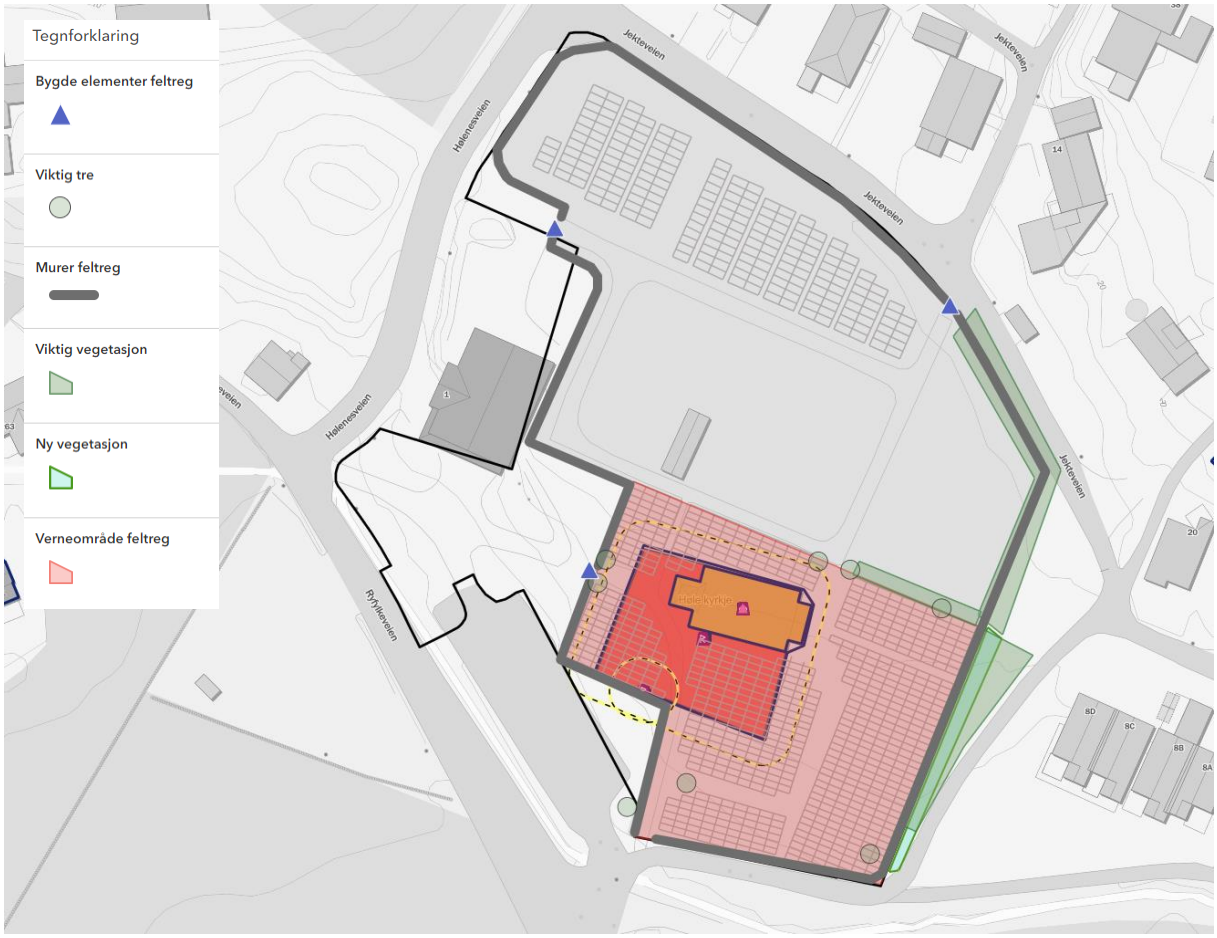

Figur 7-3 Oversikt over elementer og områder som foreslås ivaretatt på Høle kyrkjegard..

Forslag til tiltak som kan forsterke gravlundens identitet:

- Etablere en ny skjermende beplantning mot øst som bedre skjermer gravplassen fra de bygde omgivelsene rundt.
- Ved eventuell utskifting/nybygg av bårehus/driftsbygg bør dette vurderes plassert lenger vest i anlegget

Det redegjøres ytterligere for utvalget og forslag til tiltak i påfølgende kapitler.

7.3. Gravminner

Deler av gravplassen er automatisk fredet som middelalderkirkegård. Fredningen gjelder middelalderkirkegårdens utstrekning pluss fem meter sikringssone rundt denne. I tillegg er det på gravplassen er steinkors fra middelalder. Også dette er automatisk fredet.

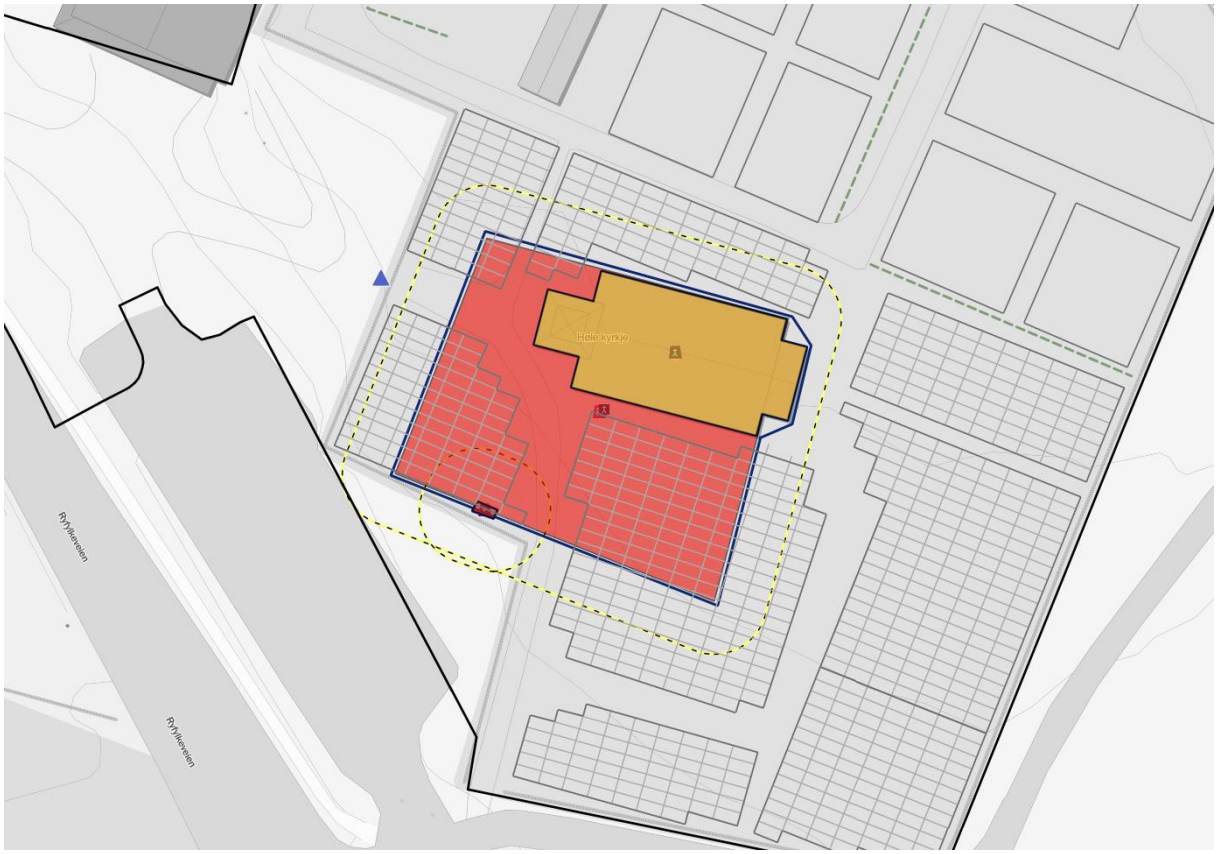

Figur 7-4 Middelalderkirkegård markert med rød flate, sikringssone markert med stiplet gul strek.

Fra det man i kulturminnesammenheng kaller «nyere tid», som omfatter tidsperioden etter reformasjonen og fram til i dag, er det på gravplassen et stort område tett på kirken hvor det i hovedsak er eldre gravminner. Gravminnene spenner i tid fra 1850-tallet og opp til vår tid, med en overvekt av gravminner fra 1920-tallet til frem på 1960-tallet. Gravplassen har et stort antall små gravtavler på smijernsstol.

Miljøet er helhetlig og med stor historisk dybde, og oppleves som det mest urørte og helhetlig bevarte gravmiljøer av alle gravplassene i Sandnes kommune. Særlig arealet sør for kirken, der det slake terrengfallet eksponerer kirken og kirkegården mot veien og kulturlandskapet, er en betydelig kvalitet.

Med bakgrunn i dette foreslås det vern på gravfelt A/A til A/H, som er feltene som ligger inn mot kirken, samt ut mot kirkegårdsmurens sørside og østside.

7.3.1. Avgrensing av bevaringsverdige gravmiljø – forslag til bevaring

På Høle kirkegård foreslås følgende bevart:

1. Et stort, samlet miljø med gamle gravminner i tilknytning til kirken.

Fredningen etter kulturminneloven gjelder uavhengig av vedtak i verneplanen.

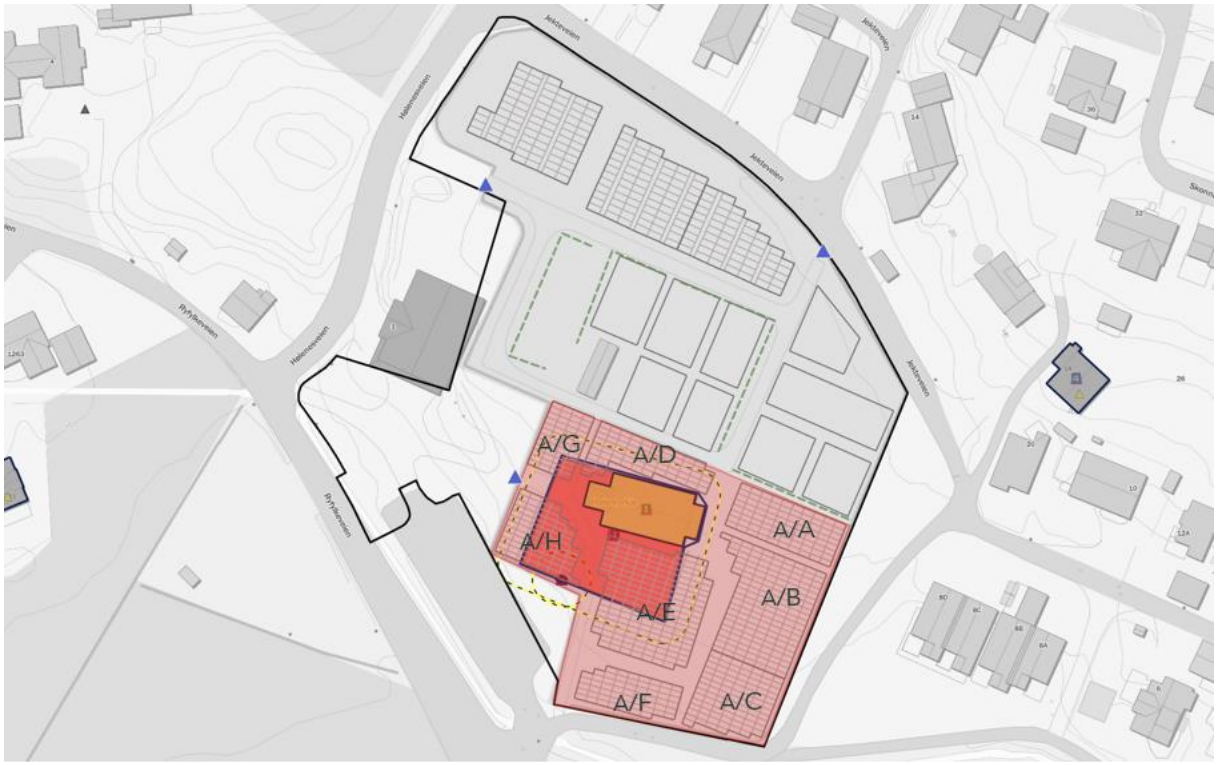

Figur 7-5 Middelalderkirkegård markert med mørk rødt, avgrensing av sikringssone markert med stiplet gul/sort strek. Forslag til vern av gravminner markert med lys rød farge, omfatter feltene A/A til A/H.

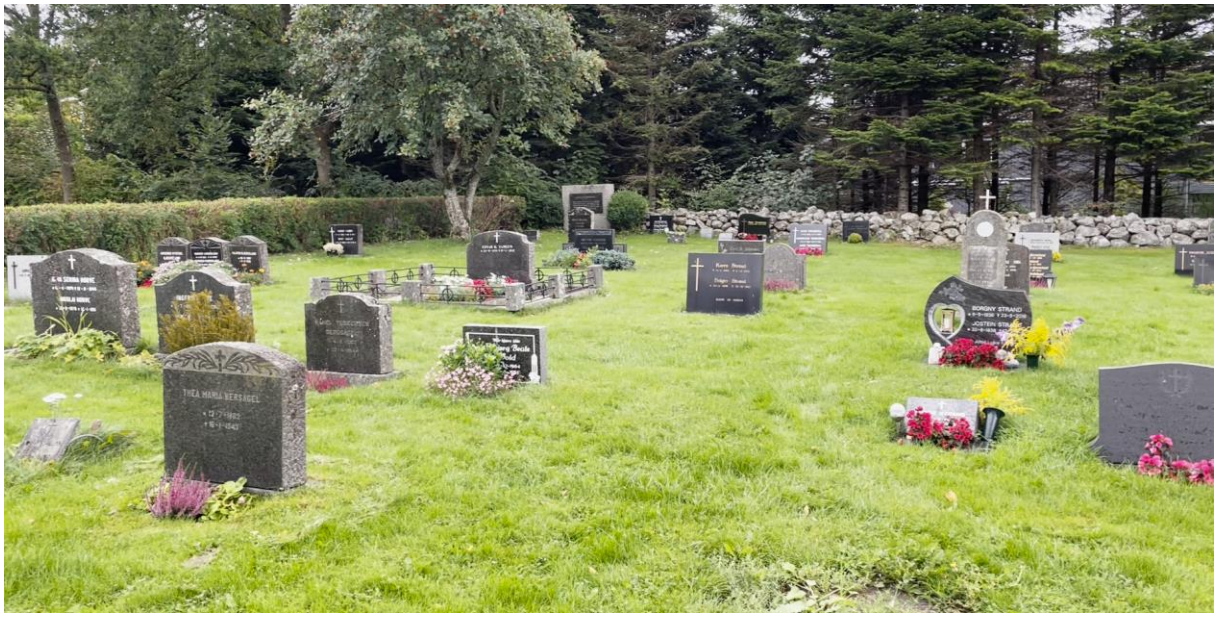

Figur 7-6 Felt A/A

Figur 7-7 Felt A/B og A/C

Figur 7-8 Felt A/D

Figur 7-9 Kirken, felt A/E, A/F, A/G og A/H.

Figur 7-10 Felt A/E

Råd om hensyn i gravmiljø med gravminner som anbefales vernet

Innenfor den automatisk fredete middelalderkirkegården og sikringssonen gjelder egne regler for bruk av gravene. Rådene som gis her er knyttet til bevaring på gravplassen av hensyn til gravmiljø og gravminner, og går ikke inn på føringene som gjelder i forhold til automatisk fredet grunn. Informasjon om aktuelle føringer for automatisk fredet kirkegårdsgrunn er omtalt i kirkerundskriv Q-06-2020, under kapittel 3.3.

Innenfor miljøet som foreslås bevart er det i dag svært få gravminner av moderne type. Det er også en del åpent gressareal mellom gravene; gravplassen er ikke tettpakket med gravsteiner. Dette er med å underbygge opplevelsen av et gammelt miljø.

I området som foreslås bevart bør samtlige gravminner fra før 1970 bevares. Ved behov for ytterligere skriftflate knyttet til disse gravene, bør gravminnet utvides med gravplate i nivå med terreng, evt lavt hevet over terreng i forkant av gravminnet.

Foreslått vernesone på Høle kyrkjegard er ett av de miljøene som ivaretar et overordnet perspektiv for Sandnes kommune. **Miljøet er det mest helhetlige historiske gravmiljøet identifisert i Sandnes og det frarådes spesielt å tildele nye graver i dette miljøet.**

På eksisterende, festede graver der gravminne er av nyere dato (etter 1970) kan det likevel komme forespørsel om nye gravminner. Nye gravminner innenfor miljøet bør ha mørk grå eller sort farge, matt overflate, en enkel rektangulær form og være uten ekstra gravutstyr montert på steinen (lykt fugl etc).

Eventuelle nye gravminner på nye graver bør være i mørk grå eller sort steintype og fortrinnsvis ha en enkel form (rektangulær). Blålig, lys eller rødaktig stein frarådes. Vedtektene bør inneholde føringer om dette.

Erfaringsmessig er forvaltning av verneområder der man tillater tildeling av nye graver innenfor en vernesone utfordrende, da befolkningen ikke forventer begrensninger i valg av gravstein.

7.4. Grøntanlegg

Figur 7-11 Kart vegetasjon

De viktige elementene som er kartfestet: Murer, porter, randvegetasjon og viktige enkelttrær.

7.4.1. Vegetasjon

Gravplassen

Bøketrærne ved inngangen til gravplassen er store og svært imponerende, og gir dramatikk og historisk dybde til anlegget. Trærne ble opprinnelig plantet på oppdrag av sognepresten i 1864 (ref.: Høle bydelsrapport kulturmiljø), 4 år etter at kirken ble innviet.

Det at vi vet når trærne ble plantet og av hvem – og at de er samtidige med kirkebygget og kirkegårdsmuren, gir trærne ekstra verdi.

Figur 7-12 Bøketrær plantet samtidig som kirkebygg

Figur 7-13 Villapaltre ved port

Villapaltreet ved porten gir et fint miljø og forbindelse til det historiske jordbrukslandskapet gravplassen ligger i, og er et sjeldent tre å finne i/nær anlegg. Frukttrærs tydelige årtidsvariasjon er et talende bilde på livets gang, og passer slik fint inn på gravplasser.

Hekkbeplantning og trær på første utvidelse fungerer som en randbeplantning for gravplassens eldste del, men plantingene i seg selv og plasseringen av den vurderes ikke som viktige for karakteren på gravplassen og områdene som foreslås bevart – kun del av hekk som avgrenser eldste del.

Randbeplantningen på gravplassen består av gran og furu/buskfuru. Disse oppleves som fremmede på gravplassen i utstrekningen og måten de er brukt.

Figur 7-14 Hengebjørker

Bjørketrærne på gravplassen er det mest vanlige treet på gravplasser i Norge, spesielt for gravplasser i landlige strøk. Hengebjørk, som her på gravplassen, har lengre levetid enn vanlig bjørk.

Grantrær mot boligfelt er svært viktige som skjerm rundt den eldste delen av gravplassen, men trærne er blitt stammet opp over tid og gir mindre skjerming enn ønskelig. Skjermbeplantning bør dekke fra bakkenivå til vindushøyde/takskjegg på nærmeste bolig, sett fra gravplassen. Skjermbeplantningen bør gå minst like langt som dagens granrekke, men helst langs hele denne siden av gravfeltet. Plantevalg avhenger av hvor mye plass som kan disponeres. Bøkehekk foreslås ved trang situasjon, ellers foreslås en blandet beplantning med større løvfellende busker og trær.

Viktig å:

- Bevare store bøketrær så lenge som mulig – unngå graving i rotsonen
- Ha noen store trær på gravfeltet
- Ha en sammenhengende randsoneplanting/skjerm mot boligfelt
- Ha skjermbeplantning i skillet mellom eldste del og nyere felt

Figur 7-15 Granplanting som delvis skjermer mot boliger – behov forsterkning av skjerm

7.4.1. Bygde element

Porter

Alle porter på Høle har lik utforming, med et nøytralt formspråk. Portene er lavere enn normalt, og følger høyde på mur. Portene i seg selv er ikke spesielle eller samtidige med

gravplass eller kirkebygg, men den helhetlige bruken gir en helhetlig karakter.

Figur 7-16 Alle porter har felles utforming

Mur

Dagens gravplass er innrammet av en lav, tosidig natursteinsmur med lokal stein. Den opprinnelige kirkegårdsmuren ble brukt til grunnmur på dagens kirke, og hver bonde i sognet var pliktig i å kjøre fram 5 lass med stein (byantikvaren i Sandnes). Ved utvidelsen av gravplassen har deler av muren blitt fjernet eller flyttet.

Viktig å:

- Opprettholde en sammenhengende mur som avgrensning av gravplassen
- Videreføre felles portmotiv.

7.4.2. Forslag til tiltak

Gravplassen

- Reetablering av skjermbeplantning mot boliger
- Bytte ut randsoneplating av gran, furu og buskfuru ved anledning.

8. Høyland kirkegård

Figur 8-1 Miljø med gamle gravminner på Høyland kirkegård

Høyland er kirkested med røtter tilbake til middelalder. Middelalderkirkegården ligger øst for dagens kirkegård. I 1839 ble det bestemt ved kgl. resolusjon at de gamle kirkesognene Soma og Gand skulle slås sammen. Da loven trådte i kraft i 1841 ble de gamle kirkene revet og ny felles sognekirke bygd på det gamle kirkestedet Høyland. Høyland nye kirke er den best bevarte empirekirken i Rogaland.

Kirkegården ble utvidet nord for veien før 1937, og er senere utvidet østover i flere trinn. Kirkegården har bevart flere svært verdifulle gravminner tilbake til 1860-tallet og krigsmonument fra 2. verdenskrig. I 2005 ble 216 gravminner vurdert som verneverdige av Sægrov Torpe landskapsarkitekter.

Kirken som står på Høyland i dag, er den tredje man kjenner til. Den forrige kirken (bygget 1664) sto på den gamle kirkegården øst for Høylandsåna. Kirkegården er bevart og har i dag status som automatisk fredet kulturminne.

8.1. Egenart og særpreg

Høyland ligger i grensen mellom et åpent kulturlandskap med beitemark, dyrkede arealer og gårdsbruk, og boligområde med eneboliger på motsatt side. Sammenhengen med kulturlandskapet er sterk, særlig fordi steingjerdene som rammer inn kulturlandskapet er synlig i sammenheng med steingjerdene rundt både gamle og nye deler av gravplassen.

Gravplassen karakteriseres av den tydelige avgrensningen med steingjerder, store trær og felter med lavere vegetasjon mellom trærne, langs kanten av gravplassen. Et stort antall støpejernskors er også fremtredende trekk ved gravplassen.

Gravplassen har en tydelig henvendelse mot krysset på hovedveien, rett nord for kirken, hvor flere av de store gårdene hatt familiegravsted, minnesmerke over falne under 2. verdenskrig er plassert, og hvor gravene til sogneprest og klokker ligger.

Veien som deler gravplassen i to, er en sterk barriere i anlegget.

Grovt sett kan man se at de to første utvidelsene orienterer seg mot den eldste delen av gravplassen og kirken, mens den nyeste utvidelsen orienterer seg mot elva og landskapet. Store trær markerer den eldste avgrensingen av gravplassen rundt kirken. De ulike utvidelsene har ulik karakter, og oppleves klart forskjellig fra hverandre. Utvidelsen gjort på 90-tallet med brutte akser og annen henvendelse av gravminner, forholder seg lite til de andre delene av gravplassen.

8.2. Hovedkonklusjon

Elementer markert i kartet under er identifisert som viktige kvaliteter på gravplassen som anbefales bevart:

- Middelalderkirkegård (automatisk fredet)
- Trekrans/store gamle trær.
- Murer
- Porter i støpejern
- Trappeanlegg ved inngang
- Støpejernskors
- Sammenhengende felt med gamle gravminner tett på kirkens nordside
- Gravminner langs hovedakse øst for kirken
- Gravminner i hovedakser på utvidet del nord for vei

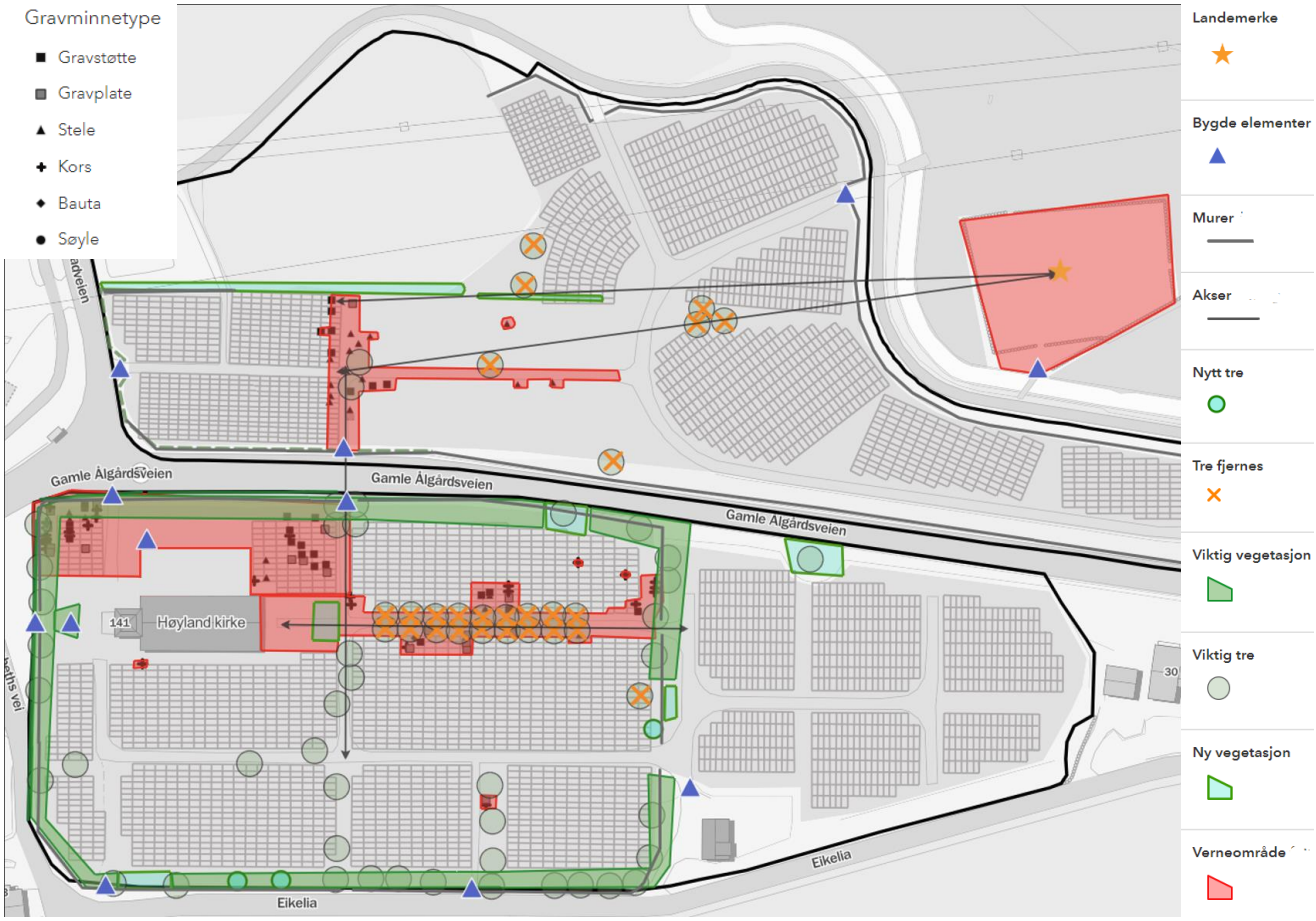

Figur 8-2 Kart hovedkonklusjon

Forslag til tiltak som kan forsterke gravlundens identitet:

- Forsterke trekrans og randvegetasjon
- Åpne opp siktlinje til middelalderkirkegård
- Felle allé som deler opp og skjuler gravmiljø
- Anlegge buskfelt bak kirka for å nedtone tekniske anlegg midt i akse

Det redegjøres ytterligere for utvalget og forslag til skjøtselstiltak i påfølgende kapitler.

8.3. Gravminner

Gravplassen har en stor grad av ny bruk, men det er også bevart klare miljø med eldre gravminner.

Særlig markant på gravplassen er det store antall bevarte støpejernskors fra slutten av 1800-tallet. Samlingen oppleves som fremtredende på gravplassen, og det store antallet er uvanlig. Det er også noen gravplater i jern på kirkegården. Sammenhengen mellom disse eldste gravminnetypene og kirkebygget er viktig i anlegget. Det er lite bevart av de eldste gravminnetypene i Sandnes kommune som helhet, og Høyland er den gravplassen med flest gravminner fra denne perioden.

Ved kirkegårdens hovedadkomst mot nord er det bevart et helhetlig felt med et stort antall gamle gravminner fra gravplassens eldste periode. Disse står i nær sammenheng med kirkebygget og tidsdybde og historikk er lett lesbar. I tillegg er det bevart ett felt med gamle gravminner rett nord for kirken hvor det er påført titler på enkelte av gravminnene. I disse to feltene er det få eller ingen moderne gravminner.

Rett øst for kirken, langs hovedaksen østover ligger det to små områder med rammegraver bevart tett på gangveien. I tillegg ligger det enkeltgraver med gravminner tett på rammegravene eller gangaksen med gamle gravminner. Sammenhengen med hovedaksen mot kirken er viktig.

På den utvidete delen nord for veien ligger det et miljø med gamle gravminner langs hver side av tverraksen, som en tydelig dokumentasjon av utvidelsens alder. Her er det også bevart to gravminner i betong med hel glassplate.

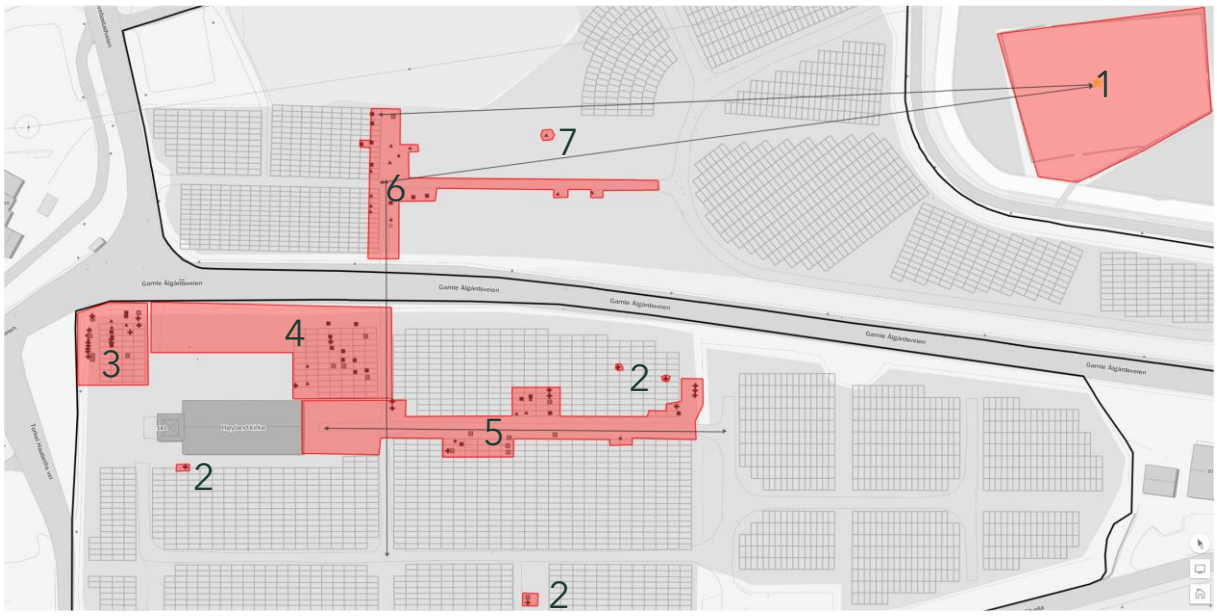

Figur 8-3 Oversikt over verneverdige miljø med verneverdige gravminner.

8.3.1. Avgrensing av gravmiljø:

1. **Middelaldergravplassen** Høyland gamle kirkested er fredet etter kulturminneloven. Sikten mellom dagens gravplass og det gamle kirkestedet er viktig.
2. **Støpejernskorsene** – Både enkeltstående støpejernskors og de støpejernskorsene som inngår i gravmiljø foreslås bevart på gravplassen. Ett sted står et enkeltstående støpejernskors sammen med en gravplate utenfor dagens gravfelter. Her er også gravplaten foreslått til bevaring.
3. **Nordvest for kirken** – Felt med de eldste gravminnene på gravplassen. Viser stor variasjon i materialbruk, størrelse og form, og gjenspeiler et bredt spekter av gravminner fra kirkens første 70 år. Sterk opplevelse av historisk dybde, og nærhet

til kirkebyggets frontfasade/hovedinngang er av betydning i miljøet. Gravmiljøet har få nye gravminner.

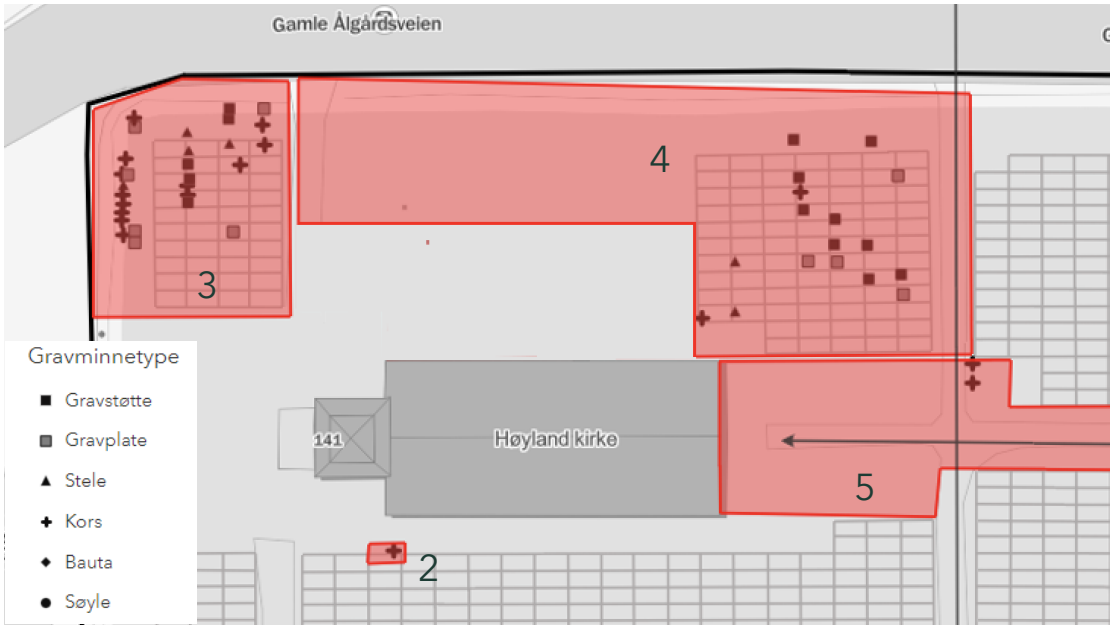

Figur 8-4 Miljø med verneverdige gravminner

4. **Gravmiljø nord for kirken** - Variasjon i gravminnetyper. Enkelte titler på gravminnene. Krigsminnesmerket inngår i miljøet. Nærhet til kirkebygget og adkomst/port er av betydning for miljøet. Gravmiljøet har få nye gravminner. Område med stor overvekt av gamle gravminner og få nye. Direkte sammenheng med kirkebygget og de sentrale adkomstene til kirkegården.
5. **Hovedaksen øst for kirken** – langs gangveien i hovedaksen øst for kirken ligger det flere gamle gravminner tett på gangveien. Gangveien ligger flatt i et terreng som heler svakt mot nord, og overgangen mellom gangveien og gravfeltene har en tradisjonell karakter, uten markering av avgrensning eller nivåforskjell mellom grus og plen. Dette gjør at gangveien visuelt oppleves som et historisk veifar i anlegget. Sammenhengen med kirkebygget, veifaret, rammegraver og graver med gamle gravminnetyper tett på veifaret gjør at opplevelse av historisk dybde er svært tydelig.

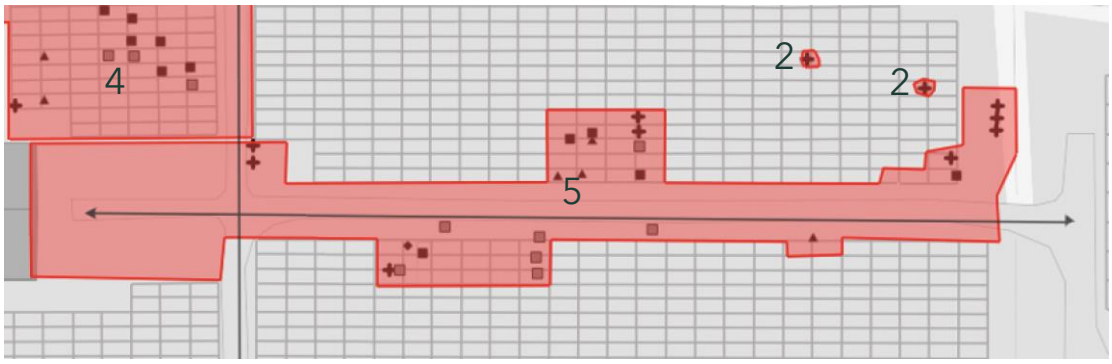

Figur 8-5 Miljø med verneverdige gravminner øst for kirken.

6. **Tverraksen** – På den utvidete delen nord for kirken ligger det et miljø med gamle gravminner langs hver side av tverraksen. Dette dokumenterer på en tydelig og fin måte utvidelsens alder.

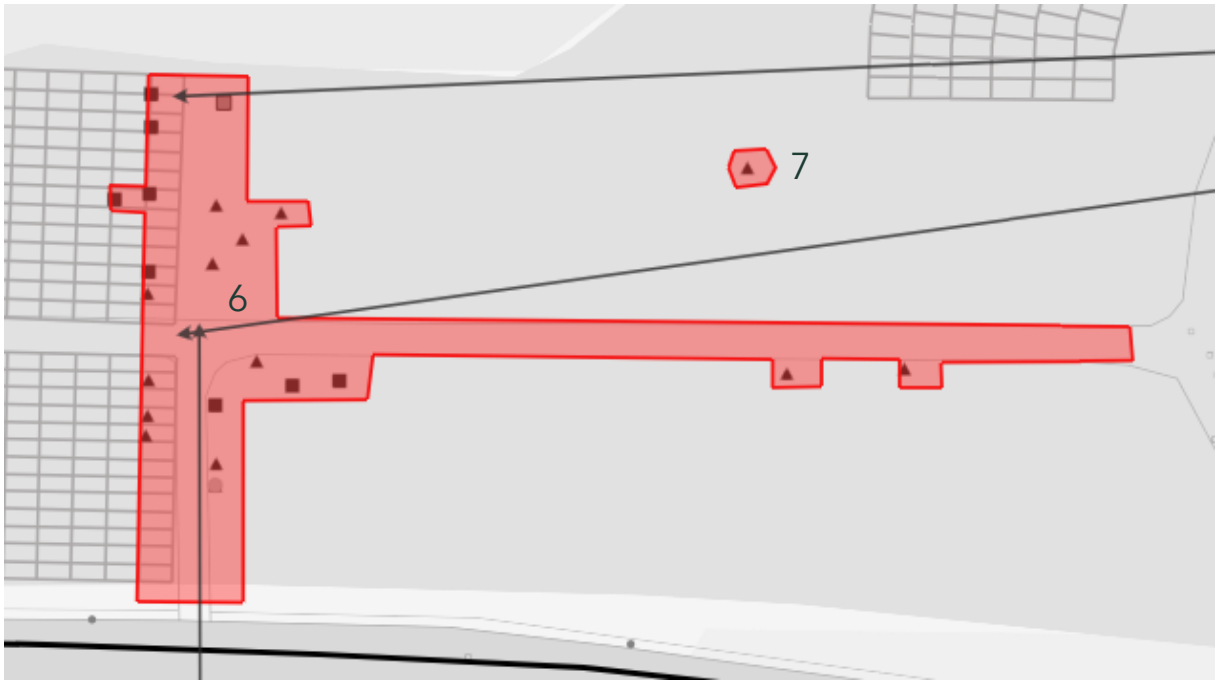

Figur 8-6 Miljø med verneverdige gravminner nord for vei.

7. **Unikt gravminne** – På utvidelsen nord for veien ligger det et betonggravminne med innfelt glassplate. Glassplaten er hel. Denne typen betonggravminner er sjelden på landsbasis. (Det står også ett betonggravminne med annen utforming i miljø 5).

8.3.2. Råd om hensyn i gravmiljø med gravminner som anbefales vernet

Felles for alle områdene: Verneverdige gravminner bør bevares på opprinnelig plassering. Ved behov for ytterligere plass til navn bør dette løses med å legge til en mindre gravplate i forkant av gravminnet, i nivå med terreng evt. svakt hevet over terreng. Graver hvor festet ikke fornyes bør tas ut av bruk - dette gjelder alle gravene innenfor vernesonene, ikke bare de gravene som har verneverdige gravminner.

Gravmiljø 2-5 ivaretar et overordnet del av historien til Sandnes kommune, ved at et betydelig antall av de eldste gravminnene i kommunen er bevart her. Hensynet til disse bør vektes tungt i prioriteringer mellom vern og forvaltning av gravplassen.

8.3.3. Områder som ikke foreslås vernet

Sørøst på gravplassen er det også enkeltstående gamle gravminner og en rammegrav, men disse er i større grad forstyrret ved det store antall nye gravminner, og ved at de gamle gravminnene står innimellom nyere gravminner. Dette gjør det mer utfordrende å

oppleve disse som et samlet miljø. Det er også i hovedsak gravminner fra perioden rundt 2. Verdenskrig og nyere, som er godt ivaretatt på andre gravplasser i kommunen. I feltet sørøst på gravplassen er det derfor ikke foreslått vern.

Det er også et lite område med mørke, lave gravminner fra 1950-1960-tall på den utvidete delen nord for veien. Miljøet er imidlertid lite og det ligger innimellom mange nyere gravminner, slik at miljøopplevelsen er lav. Perioden vurderes også godt ivaretatt ved Sandnes nye og Gand hvor denne type gravminner har fokus og hvor de forekommer i et stort antall.

8.4. Grøntanlegg

8.4.1. Vegetasjon og trær

Figur 8-7 Kart vegetasjon

De viktige elementene som er kartfestet: Store gamle trær på deler av gravplassen tatt i bruk før 90-tallet er registrert i kartet. Buskfelt og hekker som vurderes som viktige for opplevelsen av gravplassen er registrert. Vegetasjonen på de nyere utvidelsene mot øst og nordøst er ikke registrert, med unntak av vegetasjon som foreslås fjernet for å fremheve siktlinjer.

Eldste del rundt kirke

Store, gamle trær langs kirkegårdsmurene er viktige. Spesielt er dette fremtredende ved adkomsten til kirken. Trærne er av ulike arter, som bøk, alm, ask og lønn. Store rododendronfelt i forkant av kirkegårdsmuren rammer inn og skaper et fredfullt rom, skjermet fra veien rett utenfor.

Figur 8-8 Store trær/rododendronfelt langs mur

Figur 8-9 Allé sørøst for kirke

Opp igjennom historien er ulike veistystemer inne på gravplassen blitt fremhevet med trerekker. De fleste av disse er forsvunnet, og oppleves ikke som markante eller viktige å reetablere. Alléen sørøst for kirka er veldig mørk og dominerende, og trærne har liten tilvekst. Trærne ble først plantet på midten av 70-tallet i henhold til flyfoto, og har liten historisk betydning for gravplassen. Prosesjonsveien ble trolig først opparbeidet med grus på 80-tallet. Før dette har veien ligget som et grønt, flatere parti mellom de to gravfeltene. Alléen skaper et skille som gjør at sammenhengen mellom de gamle gravminnemiljøene på begge sider av prosesjonsveien ikke oppleves som en helhet, og den historiske karakteren av gangveien og sammenhengen mellom denne og gravfeltene, og mellom gravfeltene og kirken er vanskelig å oppfatte. Alléen vurderes derfor som riktig å fjerne i anlegget.

En kort allé leder mot portalen som fører til den eldste utvidelsen –motivet er viktig for å skape en sammenheng over veien.

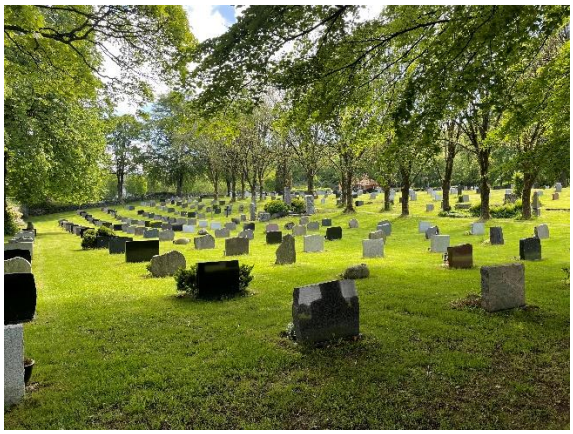

Figur 8-10 Allé med gravmiljø på hver side

Figur 8-11 Allé mot portaler

Den eldste utvidelsen nord for veien oppleves i kontrast til gravfelt rundt kirken ved at den er mer bar og åpen, med noen få bjørketrær. Utvidelsen har skjerm mot veien i sør i form av bøkehekk, men mangler avgrensning mot villnis og høyspenttrase i nord. Det nyere tregjerdet mot nord virker fremmed i anlegget. Høydebrekket i terrenget på midten deler landskapsrommet, slik at det ikke oppleves som ett stort felt. På gamle flyfoto ser det ut som at hele utvidelsen tidligere var avgrenset av mur eller klipt hekk. Her er det behov for en markering av grensen til gravplassen, fortrinnsvis med vegetasjon.

Overgangen til gravfelt i den nyeste utvidelsen er kun markert med noen gravers avstand, og den tette plasseringen av gravminnene der oppleves noe påtrengende.

Figur 8-12 Første utvidelse nord for veien

Figur 8-13 Nyere tregjerde og port på første utvidelse nord for veien.

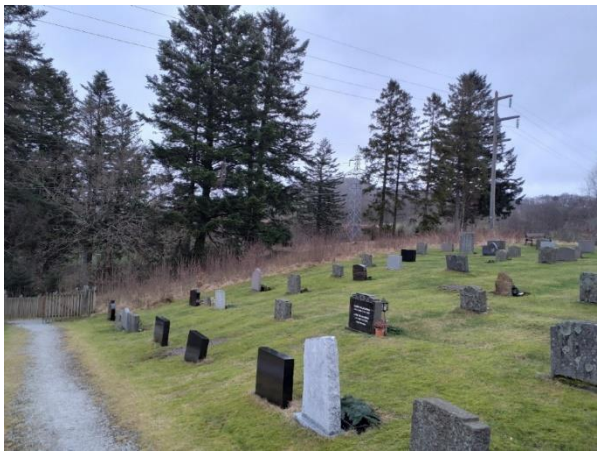

Figur 8-14 Høyspentlinje

Figur 8-15 Markert skille mellom nytt og gammelt

Utvidelsen mot øst

På utvidelsen er det valgt trær med relativt kort levetid og tett planteavstand, utforming og plantevalg forholder seg i mindre grad til de øvrige deler av gravplassen.
Rododendronfelter er videreført, men det er færre åpne felt der den flotte muren viser, og det er også partier med løvfellende busker. Tuntreet som tilhørte gården som stod her før

utvidelsen og som ble hensyntatt ved å legge muren i en bue rundt treet, er hugget. Dette treet var et historiebærende element i utvidelsen.

Figur 8-16 Bue i mur for gammelt tuntre som ble felt. *Figur 8-17 Noe utflytende overgang*

Nyeste utvidelse nord for veien

Den nyeste utvidelsen nord for veien er svært ulik alle de eldre feltene, både i utforming og i vegetasjonsuttrykk. De hvite stammene på himalayabjørkene markerer seg tydelig i landskapet. Enkelte trær på den nyeste utvidelsen sperrer siktlinjer mot bauta/middelalderkirkegård. Disse foreslås fjernet.

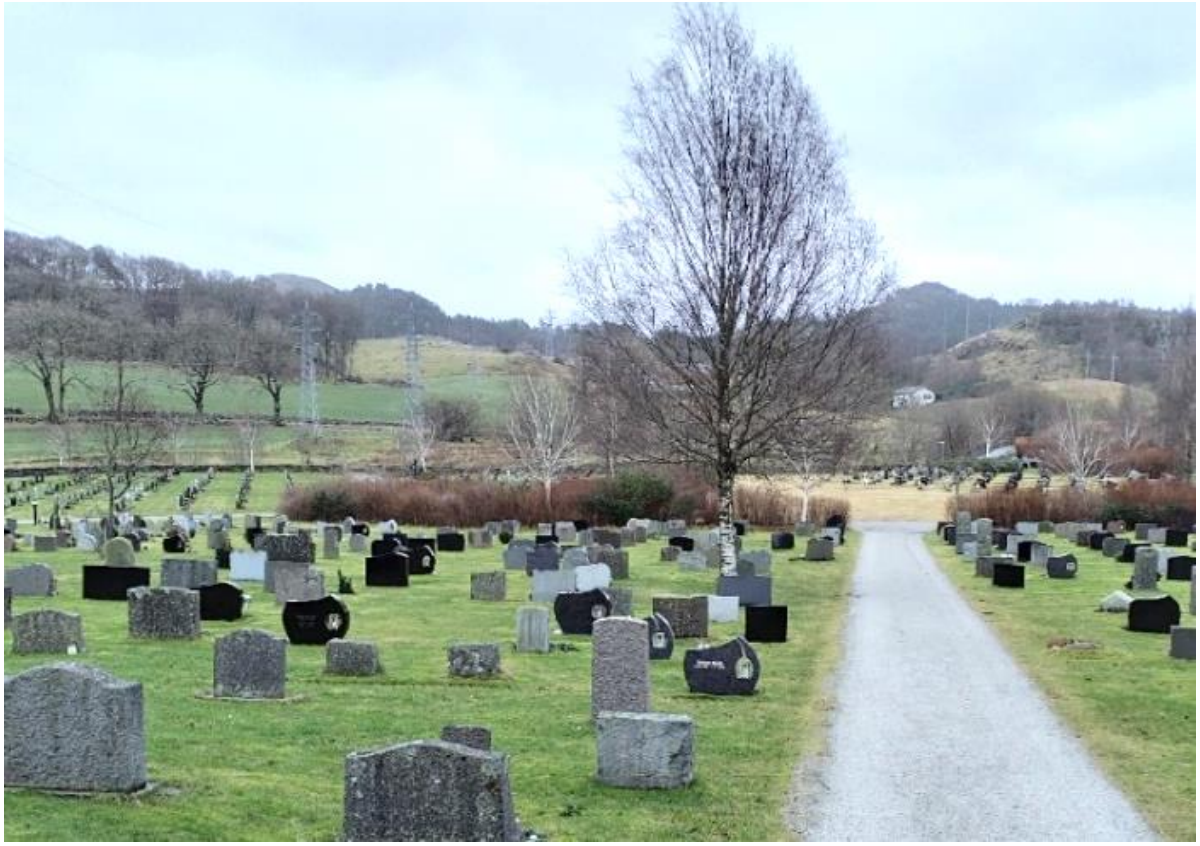

Figur 8-18 Brutt siktlinje mot bauta på middelalderkirkegård

Gravplassen som helhet

Det viktigste grepet ved gravplassen er samspillet mellom gravplassen og kulturlandskapet rundt, det "lånte landskapet". På strategiske punkt åpnes randvegetasjonen opp mot nord/nordøst, slik at kulturlandskapet rundt blir en del av opplevelsen av gravplassen. Denne illusjonen skaper en tidløs og fredfull stemning på gravplassen.

Store trær gir historisk dybde, og forbinder gravplassen til landskapet rundt, med steingarder, gresskledde marker og store trær.

Viktig at:

- nye trær som plantes på de eldste delene av gravplassen bør kunne bli store trær, for å opprettholde sterk ramme.
- Viktig med mur og høyt busksjikt som kan skjule bilene på veien, da oppleves støyen fra veien også mindre forstyrrende.
- Viktig med vegetasjon langs/mot boligområdet og bilvei, for å skape avstand og tone ned virkningen av distraherende elementer, slik at fokuset blir på landskapet rundt.
- Viktig at antall trær som finnes på gravplassen opprettholdes (etter at almeallé er fjernet), men trær som fjernes trenger ikke å erstattes på samme sted
- Viktig å opprettholde allé og portaler som binder gravplassen sammen over veien.
- Viktig at trær som plantes på gravplassen stammes opp til godt over hodehøyde etter hvert, for å bevare romfølelsen. Gravplassen skal oppleves som et felles rom med løvkronene og himmelen som et felles tak, uten å være mørkt og trykkende, men samtidig gi god skjerming.

8.4.2. Bygde elementer

Porter

Smijernsportene på de eldste delene finnes igjen på flere steder, i ulik form, tilstand og alder, og gir karakter og identitet til gravplassen, samtidig som de knytter de ulike delene sammen.

- Eksisterende gamle portblad i smijern bevares og holdes vedlike for å vare lengst mulig. En variant av denne porttypen bør brukes på alle porter på gravplassen, også framtidige.
- Dersom gamle porter må byttes ut, bør de byttes ut med ekte smijernsporter, ikke lakkerte stålporter, da disse har en annen materialitet og uttrykk som er for moderne i forhold til omgivelsene.
- Belysningen på porten foran kirken bør flyttes fra portalen, de er for dominerende.

Figur 8-19 Gammel port som har blitt forlenget på et tidspunkt.

Figur 8-20 Portal med gangport

Figur 8-21 Porter med portaler på hver side av veien skaper en forbindelse mellom de to delene. Legg også merke til alléen i bakgrunnen, som forsterker effekten.

Figur 8-22 Port til middelaldergravplass.

Figur 8-23 Port mot boligfelt

Figur 8-24 Nyere port - overflatebehandling og fargevalg oppleves som noe plastikkaktig

Murer

Murene er et svært viktig karakterbærende trekk på Høyland kirkegård. Disse gjenspeiler også murene som finnes i landskapet for øvrig, og gir en opplevelse av at gravplassen hører til i landskapet den ligger i, og er en del av en større enhet. Der gravplassen ikke er avgrenset av mur, føles det derfor som om den mangler (jf. høyspentlinje og tregjerde, behandles under vegetasjon). Steinmurene er derfor viktig å bevare.

- Inngjerding med steingjerde bør opprettholdes som prinsipp ved eventuelle utvidelser eller endringer av gravplassen.

Figur 8-25 Steinmuren ved inngang til kirke

Figur 8-26 Steinmurer på begge sider av vei

Figur 8-27 Steinmur rundt middelalderkirkegård

Figur 8-28 Steinmur mellom utvidelse og gammel del

Trappeanlegg

Figur 8-29 Trappeanlegg med tilhørende buskbeplanting

Trappa Antas å være anlagt etter andre verdenskrig, men gir en formal og høytidelig inngang til gravplassen og kirken.

8.4.3. Forslag til tiltak

Eldste del rundt kirke

- Områdene der trær og busker har blitt fjernet bør beplantes på nytt.
- Trær som må fjernes av sikkerhetsmessige hensyn, erstattes fortløpende.
- Allé langs grusveien øst for kirken fjernes.
- Allé mot portal til utvidelse nord for vei bevares som et viktig motiv. Felles og replantes når trærne ikke lenger oppleves som en portal. Dette avhenger av i hvilken rekkefølge trærne dør.
- Det bør plantes et stort tre ved overgang til utvidelse mot øst for å skape en tydeligere overgang mellom de to svært ulike delene av gravplassen, uten å bryte sikten mot kirken.
- Stor søylebarlind bør fjernes for å skape bedre romfølelse og sikt til kirke.

Eldste utvidelse nord for veien

- Det bør plantes en vegetasjonsskjerm langs høyspentledningstrase og gjerde. Denne er ikke ment å skjule høyspentledningen, men for å distrahere. Når området er bart dras øyet opp mot mastene. Ved å velge storvokste rododendron her, som fungerer bra på sørsiden av veien, skapes det en god sammenheng mellom de to delene av gravplassen, og frodigheten vil dra oppmerksomheten vekk fra mastene bak i stor grad.
- Fjerning av enkelte trær for å åpne opp til siktlinje til middelalderkirkegård.
- Ny bøkehekk som skille mot nytt gravfelt. Ca. 1 meters høyde minimum.
- Dersom siktkrav tillater det, bør hekken ved portalen trekkes noen meter inn mot portalen på side med stor åpning, og klippes noe på andre siden, slik at portalen blir frittstående og kommer bedre fram.

Nyeste utvidelse nord for veien

- Noen av trærne som står tett på/inne på gammel del fjernes for å bevare identiteten på gammel del og åpne opp siktlinjer til middelalderkirkegård.
- Ved utskifting av trær bør det velges arter som er mer naturlike enn søyleformen og de hvitstammede bjørkene som er brukt. Dette er spesielt fremtredende om vinteren.

Utvidelse mot øst

- Det bør plantes et nytt, tilsvarende tre for å erstatte tuntre som måtte felles. Treet må kunne bli et stort tre. Kratt i området må fjernes.
- Løvfellende busker ved mur til gammel del/avfall bør skiftes ut til store rododendron for å skape en bedre overgang og sammenheng.

9. Lyse kirkegård

Lyse kirkegård er fra 1850-tallet, men ble opparbeidet slik den sees i dag da Lyse kapell ble bygget i 1961 og er på 5,1 daa.

Figur 9-1 Lysebotn 1918, Wilse. Kilde: Nasjonalbiblioteket. Den gamle kirkegården ligger inngjerdet med steingard til venstre midt i bildet. Steingarden som «treffer» den liggende kua midt på ryggen antas å være steingarden som avgrenser gravplassen i dag.

9.1. Egenart og særpreg

Gravplassen ligger på en høyde et stykke inn i dalen, skjult av store trær bak Lyse kapell, med et tårn som stikker opp fra trekronene. Det er ikke skiltet til kapellet og gravplassen, og området er såpass tilgrodd av trær at det ikke er svært iøynefallende fra hovedveien.

Figur 9-2 Gravplass og kapell er lite synlig fra vei

Figur 9-3 Gravplass med randbeplanting

Selve gravplassen ligger på en stor, åpen og rolig plenflate, innrammet av en randvegetasjon av trær og kratt, godt skjult bak kapellet. Det er ikke anlagt synlige prosesjonsveier eller stier til gravplassen. Gravene som er i bruk ligger samlet på den ene siden av plenen, nærmest kapellet.

Nærmeste nabo til gravplassen er en ny, svært stor trafostasjon som tydelig og uavbrutt summer av elektrisk spenning. Bygningsmassen kan ses gjennom trekronene i enden av gravplassen. Einerbuskene som tidligere rammet inn gravplassen i bakkant av trærne, har visnet og dødt under opparbeidelsen av nabotomta, slik at trærne nå står i silhuett mot industrianlegget.

Fjorden kan skimtes mellom løvverket. Det er lettere å se ned på det gamle skolebygget som Folkehjelpen bruker, rett på nedsiden av gravplassen, men høydeforskjellen gjør at naboskapet ikke er påtrengende.

9.2. Hovedkonklusjon

Elementer markert i kartet under er identifisert som viktige kvaliteter på gravplassen som anbefales bevart:

- Ett miljø med gravminner
- Mur
- Porter
- Store trær
- Randvegetasjon

Figur 9-4 Oversikt over elementer og områder som foreslås ivaretatt på Lyse kirkegård.

Forslag til tiltak som kan forsterke gravlundens identitet:

- Etablering av universell adkomst til gravfelt
- Bedre sikt til gravfelt fra port
- Skilting til gravplass/kapell
- Reetablering av gangsti som del av rundløype
- Etablere siktlinje mot fjorden/bygda
- Reetablere skjerming mot industri

Det redegjøres ytterligere for utvalget og forslag til tiltak i påfølgende kapitler.

9.3. Gravminner

Gravplassen har ett samlet miljø med gravminner fra tiden den har vært i bruk. Miljøet er lite, men spenner over lang tid, og omfatter hele det arealet som har vært tatt i bruk på gravplassen. Omfanget og tidsdybden gjenspeiler det et lite samfunn med en liten befolkning som Lyse er eksempel på, på et forbilledlig vis.

Figur 9-5 Noen av de eldste gravminnene på Lyse ligger lengst sør på gravplassen, tett på kapellet.

Figur 9-6 Gravminnene viser et aldersspenn som strekker seg fra århundreskiftet og opp mot vår tid i et lite, samlet miljø.

9.3.1. Avgrensing av bevaringsverdige gravmiljø – forslag til bevaring

På lyse gravplass foreslås bevart:

- Alle gravminner fra før 1980 samlet i ett område.

Figur 9-7 Gravmiljø som foreslås vernet.

Råd om hensyn i gravmiljø med gravminner som anbefales vernet

I områdene som foreslås bevart bør samtlige gravminner fra før 1980 bevares. Ved behov for ytterligere skriftflate knyttet til disse gravene bør gravminnet utvides med gravplate i nivå med terreng, evt lavt hevet over terreng i forkant av gravminnet.

Graver som ikke er i bruk eller hvor aktivt feste ikke fornyes, bør ikke tas i bruk på nytt.

Nye graver bør tildeles inntil bevaringsområdet, slik at kontinuiteten på stedet fortsettes.

9.4. Grøntanlegg

Figur 9-8 Kart vegetasjon

De viktige elementene som er kartfestet: Mur, porter, store trær og randvegetasjon.

9.4.1. Vegetasjon

Gravplassen som helhet

På flyfoto fra (1967) er det lite spor av vegetasjonen som finnes i dag, men det skimtes planting av buskfelt like øst for kapellet, og den dårlige bildekvaliteten antas å skjule flere nyplantede trær – ellers må de ha blitt plantet rett etter bildet er tatt.

Vegetasjonen på og rundt gravplassen er en blanding av plantet og selvsådd, stedlig vegetasjon. Trær som er typiske fra tiden rundt nyanleggelsen rundt 1961 og også fra anlagt vegetasjon i bygda for øvrig - som ulike typer asal, finnes flere steder i randvegetasjonen. Disse er viktige å bevare som del av Norges industrihistorie.

I randvegetasjonen er det stor forekomst av fremmede arter med stort invasjonspotensial. Særlig er det mye bulkemispel og andre mispelarter. Det forekommer også berberis og rødhyll.

Viktig at:

- Bevare tilstrekkelig randvegetasjon mot kraftindustri
- Åpne opp noe sikt mot bygda/fjorden
- Åpne opp sikt fra port til gravfelt

9.4.2. Bygde elementer

Porter

Det er tre porter inn til gravplassen, alle med ulik utforming. To porter har de samme portstolpene i naturstein og betong, som opprinnelig har hatt lamper på. Porten i treverk er i dårlig stand og av en simplere utforming, og vurderes ikke bevaringsverdig. Den siste porten i gravplassen nordende, har portstolper i betong av eldre type, og har antakelig vært en del av gravplassen før kapellet ble bygd. Denne porten skaper en fin rundtur i nærmiljøet, men mangler påkobling til den nye grusveien rett nedenfor.

Figur 9-9 Hovedport

Figur 9-10 Treport fra parkeringsplass

Murer

Gravplassen er delvis rammet inn av en slags steingard, men den virker mer som en gammel rydningssteingard enn en kirkegårdsmur. Øvrig gravplass er inngjerdet med grønt flettverksgjerde.

Figur 9-11 Steingarden som går på skrå øverst i bilde antas å være den samme som avgrenser gravplassen i dag (flyfoto 1967), og viser antakelig også på bilde fra 1918

Viktig at:

- Bevare originale porter og portstolper
- Bevare gammel steingard, som del av kulturlandskapet.

9.4.3. Forslag til tiltak

Gravplassen som helhet

- Fjerning av fremmede arter med stort invasjonspotensiale.
- Reetablere skjerm mot trafostasjon, fortrinnsvis med einer (Juniperus) eller tilsvarende stedegent, norskprodusert materiale.
- Opprettholde randsonebeplantning som skjerm mot industri
- Åpne opp vegetasjonen noe, stedvis, for å få kontakt til bygda og fjorden
- Ved utskifting av treport bør det velges smijernsport i samme stil som en av de øvrige portene.

10. Malmheim kirkegård

Figur 10-1 Et markant trappeanlegg med frodig beplantning markerer adkomsten til kapellet og hovedaksen i anlegget.

Arbeidet med å få et kapell til Julebygda startet rundt 1900. Det ble skaffet tomt på en høyde på gården Malmheim, strategisk til ved nytt knutepunkt ved den nye Heigreveien. Gravplass med et lite gravkapell ble innviet i 1910. Mot Leiteveien er det en smijernsport med portstolper av granitt. Den gamle porten hører trolig til denne første fasen av gravlunden. Valdemar S. Hansteen, arkitekten for kapellet som ble reist i 1957, tegnet også nytt inngangsparti til gravlunden med smijernsport og trappearrangement. Gravlunden er utvidet mot sør i 1993. Kirkegården er innhegnet av gråsteinsmur. Kirkegården ble sist utvidet i 1993, og er nå på 10,4 da.

10.1. Egenart og særpreg

Gravplassen karakteriseres i stor grad av kapellet og det storslåtte trappeanlegget i forkant med tilhørende beplantning og port. Det markante høydedraget på gravplassen er med på å markere kirkebygget. Anlegget karakteriseres også av en streng symmetri om hovedaksen i kapellets lengderetning. Avgrensende mur mot øst og nord, samt store trær i anlegget er viktige verdier som setter ramme rundt gravmiljøet. I ytterkant av anlegget mot øst er det bevart enkelte eldre gravminner som har betydning som formidlere av gravplassens historie.

10.2. Hovedkonklusjon

Elementer markert i kartet under er identifisert som viktige kvaliteter på gravplassen som anbefales bevart:

- Murer
- Porter
- Trappeanlegg
- Rododendronbeplantning
- Store trær
- Ett samlet miljø med gravminner

Figur 10-2 Oversikt over elementer og områder som foreslås ivaretatt på Malmheim kirkegård.

Forslag til tiltak som kan forsterke gravlundens identitet:

- Etablering av kjøreport
- Etablering av kraftigere skjerm mot nabo i vest

Det redegjøres ytterligere for utvalget og forslag til tiltak i påfølgende kapitler.

10.3. Gravminner

På gravplassen finner man gravminner fra hele gravplassens bruksperiode. De eldste av disse står i ytterkant av anlegget slik at de er i visuell sammenheng med mur i ytterkant av gravplassen og de store trærne i randvegetasjonen rundt gravplassen. Fra perioden 1930-tall -1960-tall står gravminnene spredt utover gravplassen, innimellom nyere gravminner. For å ivareta hele gravplassens bruksperiode foreslås det å avgrense et samlet miljø på østsiden av kapellet. Utenfor det avgrensede området finnes det ytterligere gravminner fra den mørke perioden, med foreslått område er tilstrekkelig til å ivareta den samlede historien. På denne måten blir gravplassens historie formidlet gjennom ett samlet område i kanten av gravplassen.

10.3.1. Avgrensing av bevaringsverdige gravmiljø – forslag til bevaring

På Malmheim foreslås bevart:

- Ett samlet miljø med gravminner fra gravplassens eldste bruksperiode og frem til 1970.

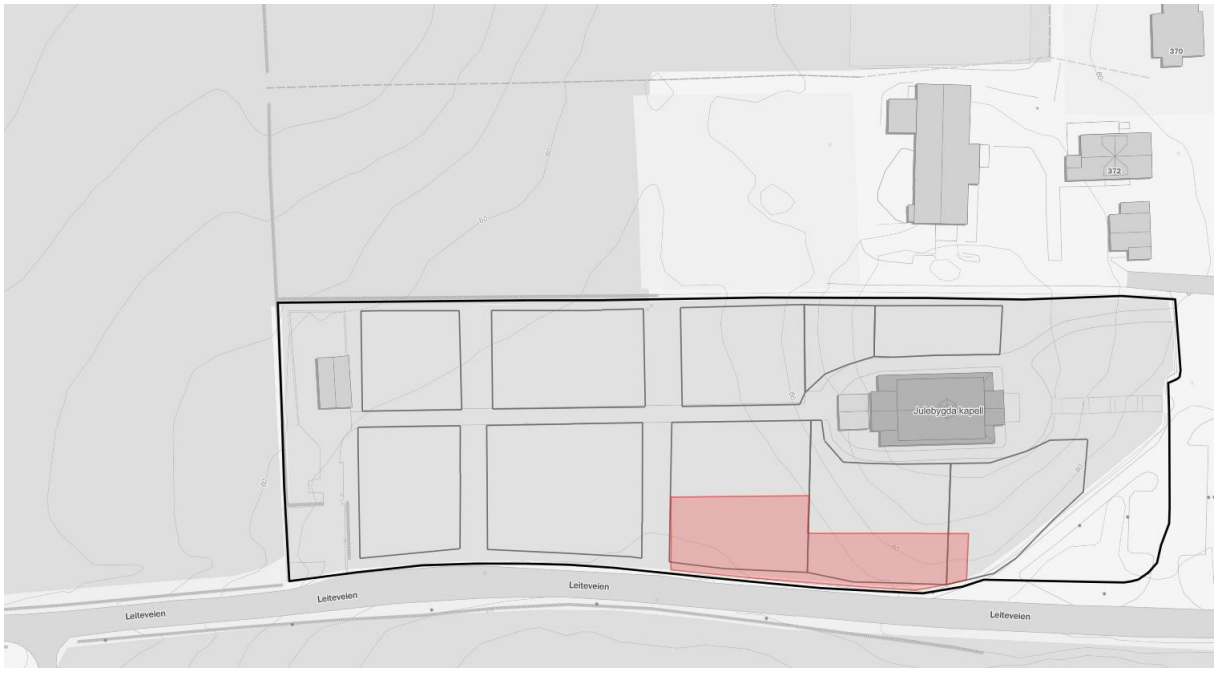

Figur 10-3 Forslag til avgrensing av gravmiljø.

Figur 10-4 Forslag til avgrensing av gravmiljø med flyfoto fra 2018 som bakgrunnskart.

Råd om hensyn i gravmiljø med gravminner som anbefales vernet

Innenfor miljøet bør de verneverdige gravminnene bevares på opprinnelig plassering. Ved behov for ytterligere plass til navn bør dette løses med å legge til en mindre gravplate i forkant av gravminnet, i nivå med terreng evt. svakt hevet over terreng. Graver hvor festet ikke fornyes bør fortrinnsvis gå ut av bruk. Dette gjelder alle gravene innenfor vernesonen, ikke bare de gravene som har verneverdige gravminner. Dersom ledige graver innenfor miljøet skal tas i bruk på nytt, bør nye gravminner begrenses til liggende plater i nivå med terreng eller svakt hevet over terreng.

10.4. Grøntanlegg

Figur 10-5 Kart vegetasjon

De viktige elementene som er kartfestet: Store trær, murer, porter og trappeanlegg.

10.4.1. Vegetasjon

Gravplassens eldste del

Gravplassens eldste del er avgrensa av en trekrans av store bøketre med høy krone. Den kraftige rododendronbeplantningen ved hovedadkomst er karakteristisk. Beplantningen på parkeringsplassen er frodig, men gir litt lite sikt til anlegget.

I bakkant av gjerde mot nabo er det buskbeplantning som er svært glissen.

Kapellet er omkranset av barlind i dårlig forfatning, og vurderes ikke som en viktig del av anlegget. Ut fra historiske flybilder kan det se ut som plantingen heller ikke er opprinnelig.

Viktig at:

- Trekrans bevares, og erstattes fortløpende.
- Ved tiltak som går inn i trekransens rotsone, skal trekransen prioriteres over f.eks. behov for skjerming.
- Planting mot nabo gir tilstrekkelig skjerm.
- Karakteristisk rododendronparti opprettholdes

10.4.2. Bygde elementer

Veisystemet

Opprinnelig hovedadkomst til gravplassen var fra Leiteveien i øst. Dette forsvant i stor grad under det nye kapellet på 60-tallet, da det ble bygd ny hovedadkomst fra nord. Veiene langs kapellet og den sentrale aksen sørover ble først anlagt på 90-tallet, før dette var det kun tråkkheller langs sidene. Veisystemet utover trappeanlegget har derfor ingen kulturhistorisk interesse.

Port og trappeanlegg

Figur 10-6 Hovedport med rododendron i blomst

Utformingen av hovedport og trappeanlegg er svært spesiell og karakteristisk for anlegget, og er samtidig med kapellbygget. Den kraftige rhododendronplantingen underbygger den sterke virkningen av trappeanlegget, selv om den opprinnelige beplantningen antakelig var noe lavere.

Driftsport/kjøreport til høyre for hovedport mangler.

Figur 10-7 Hovedport og manglende kjøreport mot parkeringsplass

Figur 10-8 Opprinnelig port fra rundt 1910.

Fra Leiteveien er det en smijernsport med smale portstolper og trapp. Dette antas å være den opprinnelige hovedporten i anlegget fra rundt 1910. Den opprinnelige grusveien fra porten finnes igjen som et åpent felt mellom gravminnene.

Murer

Gravplassen er avgrenset av en ensidig mur mot Leiteveiens opprinnelige trasé som ble rettet ut på tidlig 90-tall, i lokal stein. Natursteinsmuren er også videreført rundt gravplassutvidelsen på 90-tallet. Langs den eldste delens vestside er det brukt tregjerde som avgrensning i stedet for natursteinsmur.

Figur 10-9 Opprinnelig natursteinsmur

Figur 10-10 Natursteinsmur utvidelse

Viktig at:

- Trappeanlegg bevares i sin helhet
- Karakteristisk portmotiv videreføres, men underordner seg hovedport
- Opprinnelig port og trapp beholdes selv om den ikke har en funksjon i dag
- Mur videreføres som avgrensning av gravplass.

10.4.3. Forslag til tiltak

Gravplassen som helhet

- Anlegging av kjøreport til høyre for hovedport, gjerne en forenklet versjon av hovedport med horisontal topp.
- Bevare trekrans rundt eldste del av gravplass. Trær som utgår, replantes fortløpende
- Styrke skjerming mot naboeiendom, fortrinnsvis med natursteinsmur. Ev. anlegging av mur må kombineres med total fornying av trerekke, og bør utføres når trærne nærmer seg endt levetid. Alternativt tregjerde eller hekk, der rotsone på trekrans hensyntas.
- Beskjæring eller fjerning av enkelttrær på parkeringsplass for å gi bedre sikt til kapell og gravplass.
- Barlindbeplantning rundt bygg anbefales fjernet.

11. Riska gravlund

Figur 11-1 Riska gravlund

Riska gravlund tatt i bruk i 1942. Gravlunden ble utvidet 1980, 1994 og 2011, og er nå på til sammen 15 da.

11.1. Egenart og særpreg

Rundt de eldste feltene på gravplassen er det lav steinmur. Hovedadkomsten kom opprinnelig inn fra vest på dette feltet. Den rommelige opplevelsen idet man ankommer gravplassen i denne retningen har svært gode kvaliteter som defineres av terrenget, en haug rett nord for adkomsten og et stort eiketre.

Den nye delen av gravplassen har to innganger, og det er vanskelig å se hvilken som er ment som hovedadkomst til anlegget. Prosesjonsveien fra ny kirke oppleves som ufullstendig og uferdig.

Riska gravlund er utvidet flere ganger, første gang i 1980. Vurderingene er derfor knyttet til den eldste delen som ble etablert i 1942.

Gravplassen preges ellers av et tydelig miljø med mørke gravminner og de store trærne i kant av gravplassen, samt den omkransende skogen som fungerer som randvegetasjon mot sør. Skogen her er viktig i dagens anlegg. Ved eventuelle fremtidige utvidelser sørover er det viktig å sikre ny vegetasjon, fortrinnsvis trær, i skille/buffersone mot ny utvidelse for å opprettholde en klart definert innramming av feltet.

11.2. Hovedkonklusjon

Elementer markert i kartet under er identifisert som viktige kvaliteter på gravplassen som anbefales bevart:

- To felt med verneverdige gravminner i ett samlet miljø
- Mur rundt eldste del
- Store trær
- Randvegetasjon
- Landemerke/haug ved gammel inngang til gravplassen

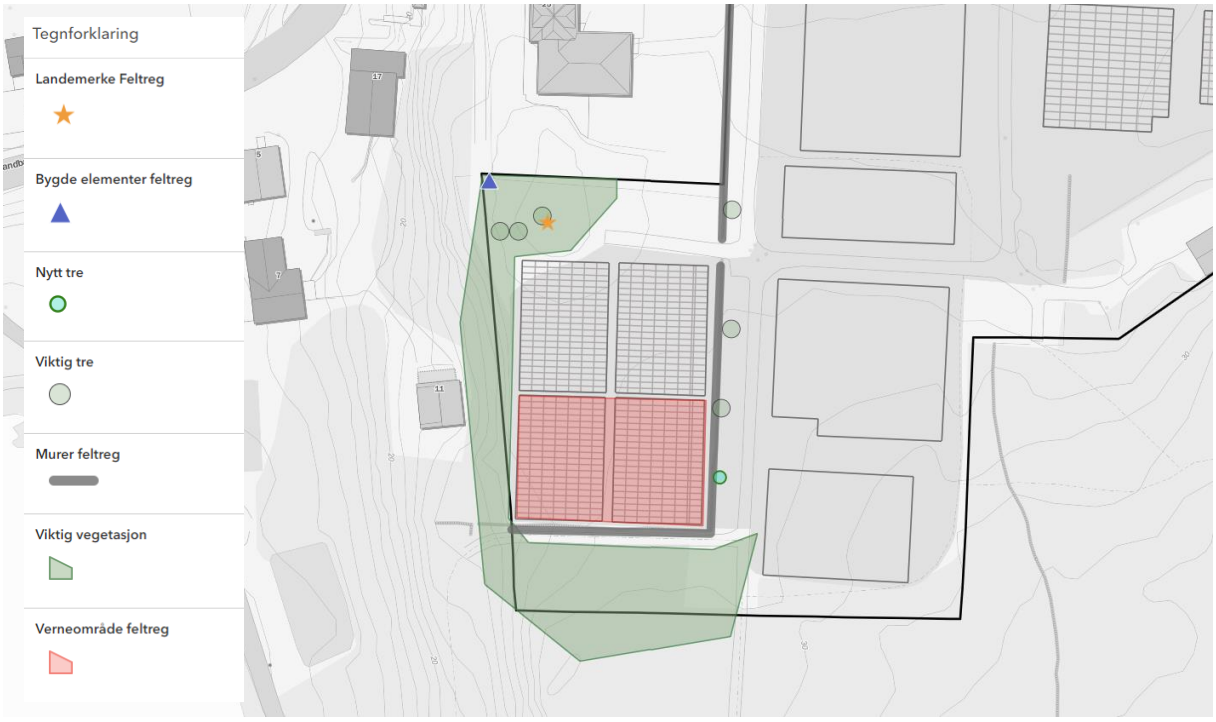

Figur 11-2 Oversikt over elementer og områder som foreslås ivaretatt på Riska gravlund.

Forslag til tiltak som kan forsterke gravlundens identitet:

- Åpne opp siktlinjer mellom gravfelt ved å fjerne noe buskvegetasjon/hekk.
- Anlegge grusvei fra opprinnelig adkomst til eksisterende veisystem for å styrke bruk av opprinnelig adkomst til gravfelt.

Det redegjøres ytterligere for utvalget og forslag til tiltak i påfølgende kapitler.

11.3. Gravminner

Riska gravlund ble innviet i 1942 og utifra gravminnene på stedet var de to første feltene fylt opp i løpet av 1970-tallet. På disse to feltene er det bevart nesten utelukkende gravminner fra denne perioden. De nyere gravminnene som er der, er få nok til at det i liten grad påvirker opplevelsen av det historiske miljøet.

Gravplassen er den eneste i kommunen som har et helhetlig miljø med gravminner av den mørke typen bevart i sammenheng. De to feltene viser en variasjon av gravminner fra perioden som er noe mindre enn hva man finner på Gand, men på Riska gravlund er miljøet bevart på sin opprinnelige plass. Miljøet inneholder også enkelte lyse gravminner fra 1970-tallet med kors på venstre side, stående side ved side med mørke gravminner av den mørke typen som også er fra slutten av 1970-tallet. Dette viser at overgangene mellom ulike stiltyper ikke er rigide.

Figur 11-3 På Riska gravlund er det på de to første feltene bevart et helhetlig miljø med gravsteiner fra perioden 1942 til 1970-tall.

11.3.1. Avgrensing av bevaringsverdige gravmiljø – forslag til bevaring

På Riska gravlund foreslås bevart:

- To gravfelter med et samlet miljø gravminner av den mørke typen fra perioden 1942 til 1970-tallet, og enkelte innslag av enklere gravminner i lysere steintyper med kors på venstre side som ble vanlig på 1970-tallet.

Figur 11-4 Forslag til bevaring av gravminner på Riska gravlund.

Råd om hensyn i gravmiljø med gravminner som anbefales vernet

I området bør samtlige gravminner fra før 1980 bevares. Ved behov for ytterligere skriftflate knyttet til disse gravene bør gravminnet utvides med gravplate i nivå med terreng, evt lavt hevet over terreng i forkant av gravminnet.

Miljøet ivaretar et overordnet

Graver hvor aktivt feste ikke fornyes bør ikke tas i bruk på nytt.

Miljøet er ett av de som ivaretar et overordnet perspektiv for Sandnes kommune, og det bør fortrinnsvis ikke tildeles nye graver i miljøet. På eksisterende, festede graver der gravminne er av nyere dato (etter 1980) kan det likevel komme forespørsel om nye gravminner. Nye gravminner innenfor miljøet bør ha mørk grå eller sort farge, matt overflate, en enkel rektangulær form og være uten ekstra gravutstyr montert på steinen (lykt fugl etc).

11.4. Grøntanlegg

Figur 11-5 Kart vegetasjon

De viktige elementene som er kartfestet: Store trær, tre på haug, randvegetasjon, mur og port.

11.4.1. Vegetasjon

Gravplassens eldste del

Gravfeltet er en svakt skrånende gressflate, omgitt av en lav mur. Det er skog langs to sider, og elles noen få, store enkelttre langs muren og et stort eiketre på en krattkledd haug. Mot bolighuset på nabotomta er det en høy, vintergrønn hekk. Hekken oppleves som mørk, høy og fremmed i anlegget.

Viktig at:

- Det er noen store trær på gravplassens eldste del
- Store trær beholdes så lenge som mulig
- Trær erstattes fortløpende med trær som kan bli tilsvarende store, men trenger ikke ha eksakt samme plassering.
- Trærne bør være av ulike arter, med egenskaper tilsvarende tuntrær.

- Gravfeltets randsone er skog eller store trær der det i dag er skog.
- Planter i randsone/skjerm bør være løvfellende

11.4.2. Bygde elementer

Porter

Gravplassens eldste del har beholdt den opprinnelige smijernsporten med kraftige portstolper, mens øvrig gravplass har simplere treporter som tilhører senere utvidelser. Den opparbeidede veien har stanset ved porten.

Figur 11-6 Opprinnelig adkomst/port

Figur 11-7 Simplere treporter på øvrig gravplass

Murer

Lav mur langs gravplassen markerer den eldste delen av gravplassen, men er nesten forsvunnet i gresstorv.

Figur 11-8 Delvis overgrodd steingard avgrenser eldste del mot første utvidelse

Viktig at:

- Mur bevares synlig i anlegget.
- Opprinnelig port/adkomst trer tydelig fram i anlegget

11.4.3. Forslag til tiltak

Område for område

- Fjerning av del av hekk som skjuler mur til eldste gravfelt.
- Fjerning av buskvegetasjon som skjuler sikt til gravfelt fra 1980/kryss til driftsbygg
- Redusere høyde på hekk mot nabotomt. Hekk kan med fordel skiftes ut til bøkehekk eller fri hekk av løvfellende busker. Ved hekkplanting bør den holdes i høyde slik at kun tak på bygg vises, ved friere planting kan enkeltbusker være noe høyere.
- Etablering av gangvei i grus fra eksisterende veisystem til port. Veien bør svinge rundt haug med eiketre i en naturlig bue.
- Mur mot nabogravfelt bør på sikt ryddes fram eller heves slik at den ikke forsvinner.

12. Riska kirkegård

Figur 12-1 Riska kirkegård

Kirkegården ved Riska gamle kirke ble bygd i sammenheng med den nye kirken, som ble innviet i 1877. Den er i dag nedlagt som kirkegård, i den forstand at det ikke kommer nye graver her. Kirkegården ble senest brukt i 1966. Det er fine eksempler på gamle graver, bl.a. familiegraver med innhegning nær kirken. Krigsminnesmerke etter 2. verdenskrig. Kirkegården har parkbeplantning med store trær og naturstein i lav innhegning mot vei og i terrasseoppmuring mot skoleeiendommen. Redskapshuset er fornyet på 1980-90-tallet.

12.1. Egenart og særpreg

Gravplassen preges av at den ikke er i aktiv bruk, og ikke har nyere gravminner. Samspillet mellom kirkebygget og de mange gravminnene sør for kirkebygget forsterkes av at de er fra omtrent samme tidsepoke. Store trær og en lav mur avgrenser gravplassen mot sør og vest. Det opprinnelige veisystemet er i hovedsak tapt etter skoleutvidelse på del av gravplassen. Naboskapet til skole og ballbane er påtrengende, og det er lite skjerming.

12.2. Hovedkonklusjon

Elementer markert i kartet under er identifisert som viktige kvaliteter på gravplassen som anbefales bevart:

- Samlet kulturmiljø med gravminner rundt kirken
- Store trær
- Mur
- Skjermplanting mot boliger

Figur 12-2 Oversikt over elementer og områder som foreslås ivaretatt på Riska kirkegård.

Forslag til tiltak som kan forsterke gravlundens identitet:

- Skjerming mot ballbane og skole.

Det redegjøres ytterligere for utvalget og forslag til tiltak i påfølgende kapitler.

12.3. Gravminner

Gravplassen preges av de bevarte gamle gravminner sør, øst og vest for kirkebygget, og det faktum at det ikke finnes nye gravminner i miljøet. Dette gjør at samspillet mellom kirkebygget og gravplassen blir særlig tydelig.

Nord for kirken er det et romlig skille. Her er også bevart en del gamle gravminner, men disse er gjennomgående nyere enn det som ligger sør for, og tett på kirkebygget.

12.3.1. Avgrensing av bevaringsverdige gravmiljø – forslag til bevaring

På Riska kirkegård foreslås bevart:

- Ett samlet kulturmiljø rundt kirkebygget med gravminner fra gravplassens brukstid opp til 1960-tallet. Miljøet har et fint utvalg gamle gravminner bevart uten nyere tilføyelser, og miljøet er viktig i sammenheng med kirkebygget. Ett av gravstedene er inngjerdet med gravgjerde i smijern, og med en obelisk i senter. Dette er trolig en av de eldste bevarte rammegravene i kommunen.

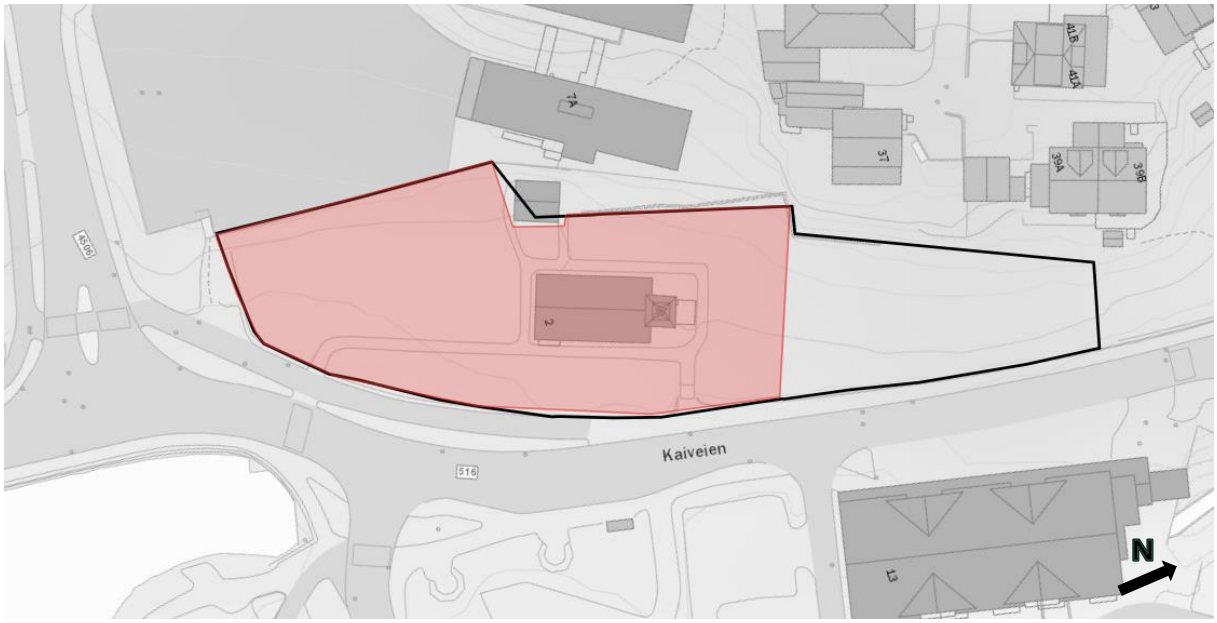

Figur 12-3 Forslag til avgrensing av bevaringsområde på Riska kirkegård.

Råd om hensyn i gravmiljø med gravminner som anbefales vernet

Sør, øst og vest for kirken bør samtlige bevarte gravminner bevares i sammenheng med kirkebygget. Dette arealet bør ikke tas i bruk til nye graver.

Dersom arealet nord for kirken tas i bruk på nytt vil det være viktig å etablere et visuelt skille i form av hekk eller annen beplantning mellom ny og gammel del.

12.4. Grøntanlegg

Figur 12-4 Kart vegetasjon

De viktige elementene som er kartfestet: Store trær, viktig skjermende beplantning, murer, trappeanlegg ikke tilknyttet bygg.

12.4.1. Vegetasjon

Gravplassen fremstår som ute av bruk.

Store, flotte trær mot veien skaper avstand og et grønt rom inne på gravplassen. Eik og selje er trær som er spesielt viktige for biologisk mangfold, spesielt store trær.

På nordre del av gravplassen er det tett buskbeplantning som effektivt skjermer mot omkringliggende bygninger og vei. Skjermvegetasjon mot vei er mindre viktig pga begrenset trafikk. På søndre del av gravplassen og vest for kirka er vegetasjonsskjermen mot nabotomter for åpen, eller mangler helt, og er preget av ugras og oppslag. Her er spesielt naboskapet til skolens ballbane påtrengende og skjemmende. Støpte murkroner på eldre natursteinsmurer er også svært forstyrrende visuelt.

Viktig at:

- De store trærne langs veien bevares.
- Skjermvegetasjon mot boliger, ballbane og skolebygg er sammenhengende og dekkende, i ca. 2 m høyde.
- Skjermvegetasjon mot kryss, utenfor gravplassen, opprettholdes.

Figur 12-5 Manglende skjerming mot ballbane

Figur 12-6 Manglende skjerming mot nabobygg

12.4.2. Forslag til ny vegetasjon

Det bør anlegges ny vegetasjonsskjerm mot ballbane. På grunn av begrenset plass mot gravene, ville det ideelle vært å plante en bøkehekk. Dersom det er vanskelig på grunn av begrenset kapasitet for skjøtsel bør det velges en frittvoksende hekk som ikke trenger å klippes, og plante den tettere på muren, slik at den ikke legger seg over gravene.

I tillegg bør en også plante klatreplanter på mur og gjerde for å få mer og høyere skjerming. Klatreplantene bør i hovedsak være selvheftende og kraftige, men kan kombineres med noen slyngende for variasjon.

Klipt hekk: Fagus sylvatica

Fri hekk: Spiraea 'Grefsheim' eller Spiraea nipponica 'Snowmound'

Klatreplanter: Hydrangea petiolaris, Parthenocissus quinquefolia 'Engelmannii', Hedera helix, Clematis 'Summersnow', Clematis Huldra E, Fallopia baldschuanica.

12.4.3. Bygde elementer

Veisystem

Gravplassen har hatt en noe større utbredelse enn i dag, og et større nettverk av grusstier. Kun adkomst til og rundt kirka er bevart i dag. Opprinnelig situasjon er borte, og kan ikke gjenskapes. Dagens veisystem har kun praktisk nytte, og er ikke av spesiell kulturhistorisk betydning i seg selv.

Figur 12-7 Flyfoto 1937 Viser gravplassens tidligere størrelse og mer omfattende veisystem.

Figur 12-8 Dagens situasjon

Porter

Gravplassen har ingen porter i dag, kun markering med kraftige steiner ved åpning i mur. Opprinnelig var det port i åpningen. Porten ble restaurert i 1988, men ble skadet i forbindelse med en bilulykke på 1990-tallet. Etter ulykken kom ikke porten tilbake på plass. I forbindelse med arbeidet med verneplanen har forvaltningen sjekket lagerplass på leting etter porten, men ikke funnet den. Det antas derfor at porten er tapt.

Siden gravplassen ikke er i bruk, er det ikke krav til å reetablere port. Dersom dette blir nødvendig i fremtiden bør en søke etter gamle bilder for å kunne vurdere om det skal lages en kopi av den porten som stod her.

Figur 12-9 Port mangler (google streetview)

Murer

En lav mur avgrenser gravplassen fra vei og fortau i øst. Muren er svært tilgrodd på toppen og kanten skjules lett av ugress.

Figur 12-10 Lav mur avgrenser gravplassen.

Trappeanlegg

Gammelt trappeanlegg bør ivaretas, som del av det samlede inngangspartiet til kirkebygget. Belagt vei fra trapp og plass rundt kirketrapp kunne med fordel vært utvidet noe. Skifer og grus bør benyttes ved eventuell omlegging.

Viktig at:

- Mur mot vei er godt synlig i anlegget.
- Murer med påstøp av betong bør skjules av vegetasjon
- Materialbruken tilpasses tidsperioden anlegget er fra
- Trappeanlegg mellom vei og inngang henger sammen i materialbruk og linjeføring.

Figur 12-11 Trapp leder til kirketrappa.

Figur 12-12 Sammenheng trappeanlegg/adkomst

12.4.4. Forslag til tiltak

Gravplassen som helhet

- Veier opprettholdes uten kantstein og vis.
- Grus eller skifer bør benyttes dersom betongsteinsdekke på et tidspunkt skal skiftes ut.
- Topp av mur bør istandsettes. Som et minimum bør det fokuseres på å holde topp og sider fri for ugress og oppslag slik at muren trer tydeligere frem.
- Beplantning av barlind inntil kirka kan med fordel fjernes. Vegetasjon tett på grunnmur fører ofte til økt fuktpåvirkning i konstruksjoner. Beplantningen har ingen historisk forankring, og det anbefales at denne fjernes.
- Ny skjermbeplantning: Reetablere hekk/buskfelt langs ballgjerde, planting av klatreplanter på mur og ballgjerde mot skole.
- Ved utskiftning bør rhododendron ved inngang byttes ut til noe lavere beplantning (ca 1 m) for bedre kontakt mellom inngang og trappeanlegg.

13. Sandnes gamle gravlund

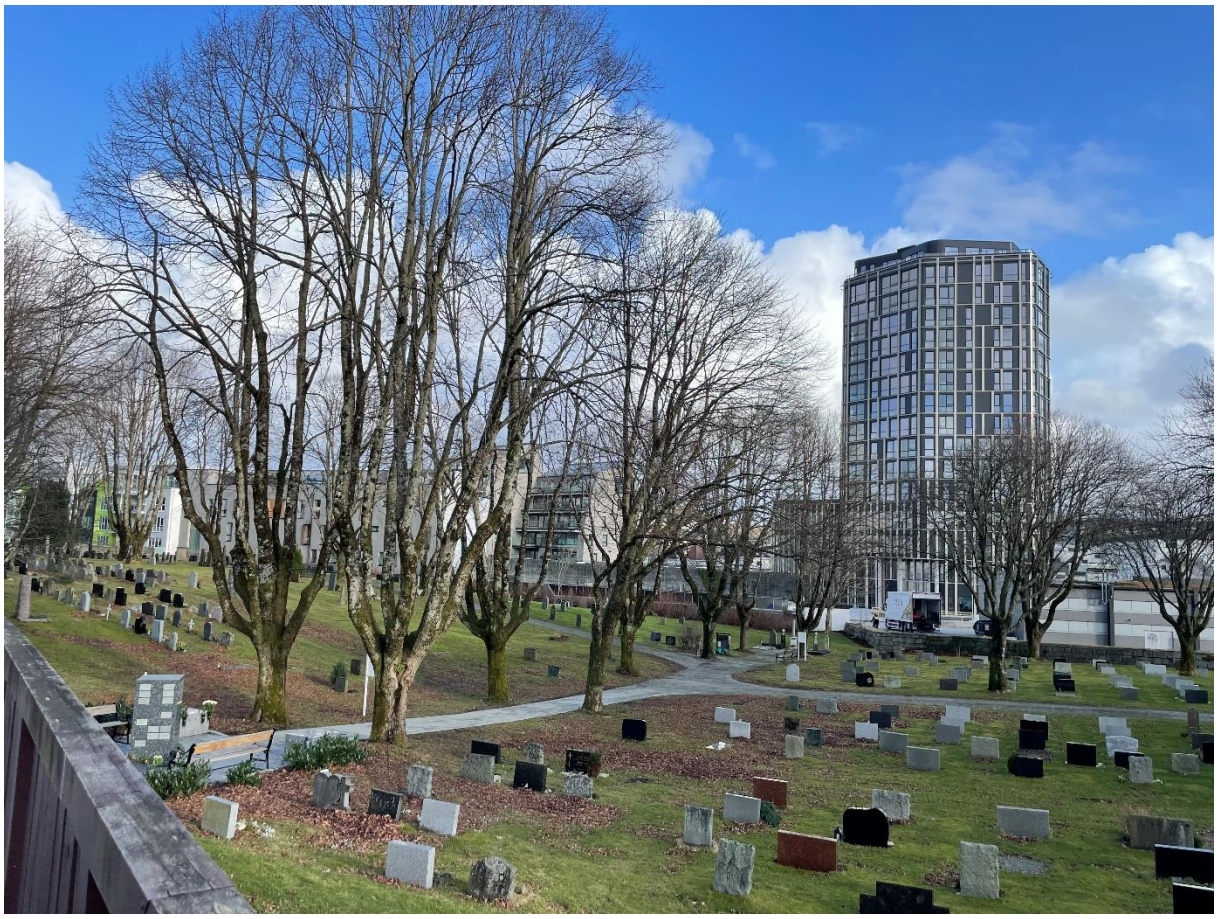

Figur 13-1 Sandnes gamle gravlund

Byantikvarens beskrivelse (sammenstilt og forkortet):
Sandens ble skilt ut som eget sokn i Høyland prosti i 1880. Sandnes gamle gravplass ble innviet samtidig med kirken 1882. Hovedinngangen var fra Jærveien, markert med en allé og her kom det etter hvert et lite gravkapell. I 1907 ble gravlunden forlenget nordover på byens grunn. Det gamle gravkapellet og den gamle hovedinngangen til den eldste gravlunden ble fjernet i siste del av 1900-tallet. Gravlundenes hovedstrukturer, med sentrale akser og tverrveier markert med trerekker, er intakte.

13.1. Egenart og særpreg

Gravplassen ligger sentralt i Sandnes by, og danner grensen mellom boligområdene med eneboliger og hager på åsene rundt, og de flate områdene med høyere og tettere sentrumsbebyggelse.

I nordvest avgrenses gravplassen av Storgata/Nygårdshøyden, som ligger flere meter over den eldste delen av gravplassen. I nordøst er det en ny boligblokk med uteområde, i

sørøst et kontorbygg som ligger kloss inn til gravplassens nordre del. Lenger mot sørøst er det utbyggingsområder som i dag er lavere næringsbygg. Gjeldende reguleringsplan viser grøntområder/uteområder mot gravplassen. I sør ligger den nyåpnede Stangelandsåna og Sandnes nye gravlund.

Gravplassen er tydelig delt i to områder med noe ulik karakter. Den sørligste og eldste delen av gravplassen ligger på en flate i et lite dalsøkk langs elva. Den nordligste og nyere delen av gravplassen ligger på en høyereliggende flate i forhold til den øvrige gravplassen. En kraftig allé av store lindetrær markerer skillet mellom de to delene.

De store bøketrærne langs veiene og kanten av gravplassen gir karakter og historisk dybde til gravplassen. Disse er rester etter trærne som markerte gravlundens hovedstrukturer. Trærne viser tegn på å ha vært styvet/kollet, noe en også kan se på gamle bilder.

På gravplassen er det også bevart en del gamle gravminner, men det er lite igjen fra gravplassens første periode, og den eldste delen har i hovedsak preg av nyere tids gravminner. Størst preg av alder og historie oppleves på utvidelsen fra 1907, hvor det langsmed hovedaksen er bevart et stort antall gravminner, både fra periodene før andre verdenskrig, men også perioden etter. Denne delen av anlegget er i mindre grad enn den eldste delen lagt om. Dette gjør at den eldste delen ved første øyekast oppfattes som den nyeste delen.

Selv om trærne og veisystemet har vært anlagt i rette linjer, har aksene og siktlinjene de markerer mistet mye av formålet fordi forbindelser videre er forsvunnet. Den opprinnelige tverraksen på den eldste delen er i sin helhet fjernet. Aksen som ligger mellom lapidariumet og den navnede minnelunden, hadde tidligere en trappeforbindelse nordover og en port sørover. Gateløpet på nordsiden av gravplassen fulgte trolig terrenget opprinnelig, men veien er senere hevet og utvidet, antagelig i forbindelse med omlegging fra hest til bil. Aksene i anlegget er derfor redusert til interne gangveier på gravplassen.

13.2. Hovedkonklusjon

Elementer markert i kartet under er identifisert som viktige kvaliteter på gravplassen som anbefales bevart:

- Trekrans rundt gravplass
- Store trær inne på gravplassen
- Smijernsport med portstolper
- Allé/tregruppe som markerer inngang
- Veisystem med opprinnelig linjeføring
- Tre miljøer med gravminner, samt fire enkeltstående gravminner

Figur 13-2 Kart hovedkonklusjon

Forslag til tiltak som kan forsterke gravlundens identitet:

- Port i begge ender av gjennomgangen langs elva tilsvarende eksisterende smijernsport fra vei. Det er krav om port i forskrift.
- Tydeligere og slakere inngangsområde fra nord ved mølla.
- Forgrønning av mur slik at betongflaten blir mindre dominerende i anlegget
- Bedre skjerm mot kontorbygg
- Fjerning og reduksjon av en del store og mindre trær for å fremme romfølelse og sikt
- Forsterkning av trekrans/randvegetasjon

Det redegjøres ytterligere for utvalget og forslag til tiltak i påfølgende kapitler.

13.3. Gravminner

Gravplassens eldste del er i hovedsak preget av nyere gravminner, men har fortsatt enkelte mindre områder der eldre gravminner er bevart. Disse er gravminner som i form og høyde klart avviker fra dagens gravminner, og som tydelig leses som gravminner fra gravplassens eldste historie.

Den utvidete delen fra 1907 er i liten grad omlagt og preges av bruk over hele driftsperioden. Størst opplevelse av helhet og tidsdybde har man langs hovedaksen nord-sør, hvor gravene henvender seg mot gangaksen. Særlig de nærmeste gravrekkene har mange gamle gravminner og gravminnetyper, som representerer hele perioden fra 1907

og frem til 1960-tallet, og det er få nyere gravminner innimellom de gamle gravminnene. Innover på feltene er det også mange gamle gravminner, men her er det mer innslag av nye gravminner, og det er også enkelte felt som har en overvekt av nye gravminner.

De store trærne er særlig viktige på denne delen, da de demper virkningen av de høye nybyggene tett på gravplassen.

Gravplassen har en liten, men sjelden samling med gravkarmer i støpejern, hvor navnet ligger på gravkarmen. Det er også to unike gravminner som foreslås bevart.

13.3.1. Avgrensing av bevaringsverdige gravmiljø – forslag til bevaring

1. **Samling gravminner fra gravplassens første periode** – Miljø helt sørøst på gravplassen med flere høyreiste gravminner fra gravplassens eldste tid.
2. **Gravkarmer i støpejern** – Miljø med sjeldne gravkarmer i støpejern samt gravsted med ramme og høyreist gravminne. Dokumenterer også tverraksen i anlegget som er fjernet.
3. **Enkeltstående gravminner langs tidligere tverrakse –** Unikt enkeltstående gravminne fra 1909. Gravminne med relieff «Dagen», eneste på opprinnelige plass. To lave steler i rotsone til tre.
4. **Hovedakse utvidelse** – Hovedaksen på den utvidede delen fra 1907, oppleves som hovedaksen i dagens anlegg. Her er hele historien til gravplassen lesbar. Få innslag av moderne stein.
5. **Unikt gravminne** – Unikt gravminne formet som engel bærende på et kors. Gravminnet er fra 1932, av kunstner Ståle Kyllingstad, og ble laget på bestilling til denne barnegraven.

Figur 13-3 Sandnes gamle, eldste del. Gravmiljøer som foreslås til bevaring.

Figur 13-4 Sandnes gamle, nyeste del. Gravmiljøer som foreslås til bevaring.

Råd om hensyn i gravmiljø med gravminner som anbefales vernet

Miljø 1 og 2: Innenfor miljøene bør de verneverdige gravminnene bevares på opprinnelig plassering. På andre graver i miljøet bør det benyttes enkle, stående gravminner med rektangulært, liggende format. Begrunnelse for å tillate stående gravminner i miljøene er at hoveddelen av de gamle gravminnene er høyreiste gravminner eller gravminner i nivå med terreng som skiller seg tydelig fra det nye, og at det er en del nye gravminner i miljøet fra før. Miljøene inneholder gravminner fra før 1900. Disse er viktige for Sandnes i et overordnet perspektiv.

Enkeltstående gravminner miljø 3 og 5: Gravminnene bør bevares med opprinnelig plassering.

Miljø 4: Innenfor miljøet bør de verneverdige gravminnene bevares på opprinnelig plassering. Ved behov for ytterligere plass til navn bør dette løses med å legge til en mindre gravplate i forkant av gravminnet, i nivå med terreng evt. svakt hevet over terreng. Graver hvor festet ikke fornyes bør tas ut av bruk.

13.4. Grøntanlegg

13.4.1. Vegetasjon og trær

De viktige elementene som er kartfestet: Alle trær er registrert. Øvrig *eksisterende* vegetasjon er slik den framstår i dag ikke vurdert som viktig for gravplassen.

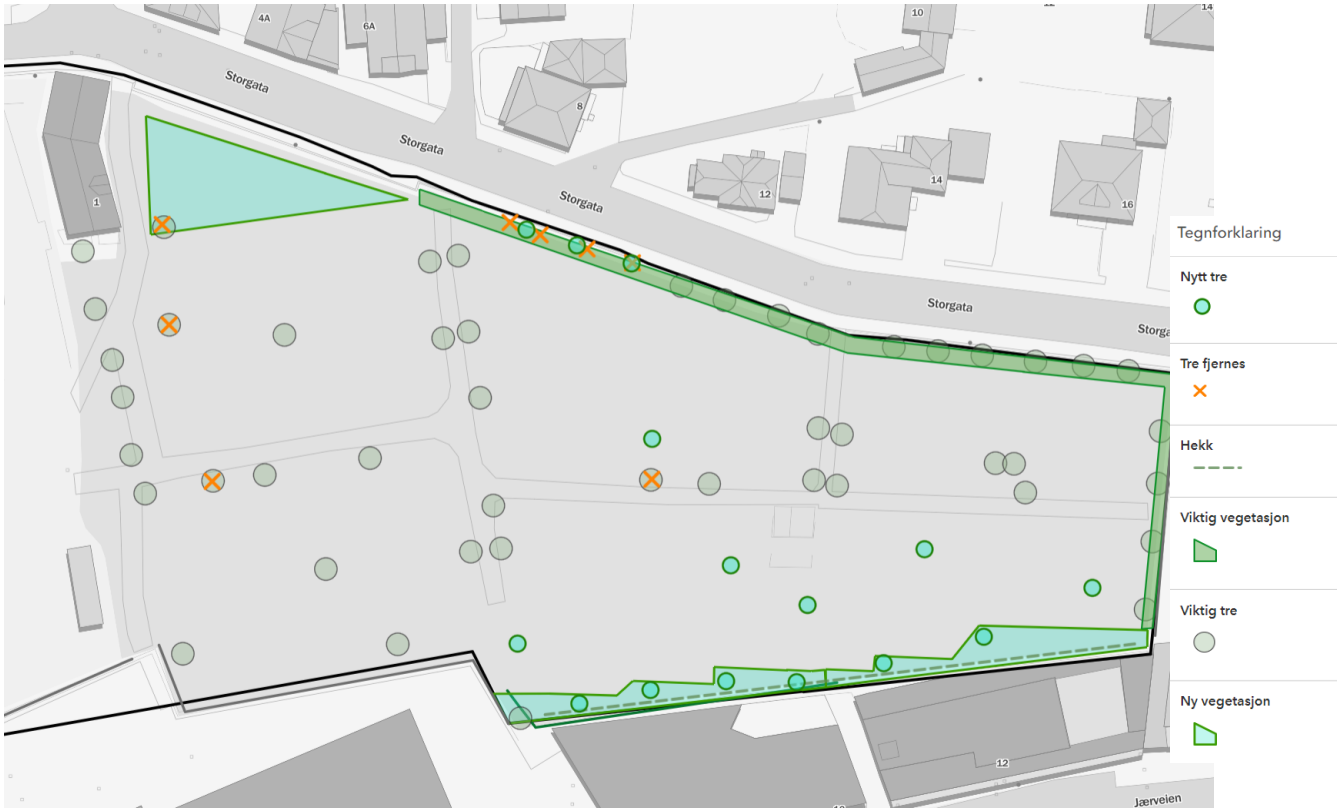

Figur 13-5 Kart vegetasjon

Eldste del/flate

Rester av trerekker og alléer er synlige. Langs Stangelandsåna i flukt med Bråsteins barkemølle markerer ei trerekke den gamle gravlundens avslutning i sør, antakelig del av den opprinnelige beplantningen. Trærne inne på felt er antakelig også del av opprinnelig planting langs veisystem som nå er borte.

Nordre del/haug

Rester av rammebeplantning, alléer og trerekker som tidligere var lave, styva trær, har nå enorme stammer og kroner. Et av trærne står svært nær internveien og er vanskelig å passere for drift uten å kjøre over gravplater på motsatt side.

På nordre del av gravplassen er naboskapet mot nordøst problematisk, og vegetasjonsskjermen i form av en fri spireahekk er ikke tilstrekkelig. Hovedaksen leder blikket inn i nabobygg i stedet for å ha en naturlig avslutning i vegetasjon.

Enkelte store, vintergrønne busker (barlind og sypress) er antakelig plantet som gravpynt, men har vokst seg for store – de skjuler graver eller deler opp viktige grav- og kulturmiljøer.

Gravplassen som helhet

Det viktigste grepet ved gravplassen er opplevelsen av å være i et klart avgrenset, grønt rom med mange historiske elementer. Store trær gir historisk dybde, og viser delvis de ulike strukturene og forbindelsene som gravplassen har hatt opp gjennom historien. Det er fri sikt under kronene, slik at gravmiljøene oppleves i sammenheng. Kronene oppleves som et tak over gravplassen og en svært viktig skjerm mot nyere bebyggelse tett på gravplassen.

Det er tydelig at nesten alle store lindetrær på gravplassen opprinnelig var styvet, da alle greinene forgreiner seg fra samme punkt. Dette kan også sees på gamle foto og flyfoto. Unntaket er trerekka langs elva, som til gjengjeld har svært høye stammer. Noen nyere trær inne på de eldste gravfeltene, og mindre trær i randbeplantning i nord og øst har naturlig krone. Trærne som har vært styvet står svært tett, i og med at løvkronen er mye større enn opprinnelig beregnet. På deler av området er vegetasjonsskjermen fraværende, av dårlig kvalitet eller for lav.

Viktig at:

- Motivet med trerekker og alleer ved viktige inngangsområder opprettholdes
- Det er et minimum av store trær på hvert gravfelt som fungerer som romdeler – og trærne deler opp store flater og skjermer fra omgivelser.
- Viktig med kraftig busksjikt og trær som kan skape visuell avstand til nabobygg som oppleves påtrengende.
- Viktig at trær langs bilvei kan bli store trær, for å skape avstand til gata og separere gravplassen fra gaterommet.
- Viktig at trær som plantes på gravplassen stammes opp til godt over hodehøyde etter hvert, for å bevare romfølelsen. Gravplassen skal oppleves som et felles rom med løvkronene og himmelen som et felles tak, uten å være mørkt og trykkende, men samtidig gi god skjerming.

13.4.2. Bygde elementer

Ved hovedinngangen til den eldste delen av gravplassen er det en smijernsport på portstolper av granitt. Porten og portstolpene kan være yngre enn gravplassen, men er viktige kvaliteter som bør videreføres i anlegget.

Figur 13-6 Port ved hovedinngangen til den nyere delen av Sandnes gamle gravlund.

13.4.3. Forslag til tiltak

Eldste del

- Trær i rammebeplantning som må fjernes av sikkerhetsmessige hensyn, erstattes fortløpende.
- Det skal alltid være minimum 1 tre inne på hvert av de to hovedfeltene, og minimum tre trær spredt i utkanten av feltene. Trærne må ha størrelse og/eller karakter som kan fungere som et solitærtre/tuntre. Dagens trær fungerer godt. Erstatningstrær bør bli minst like store som fullvoksent tre – høyde 12-15 m.
- Trær inne på gravplassen bør være trær som kunne blitt plantet ved anleggelse.
- Høy del av mur forgrønnes. Kan gjøres ved å plante klatreplanter, etablere buskfelt og/eller eller bygge opp terreng. Det bør benyttes planter som ble brukt rundt 1880-1920, for å forsterke en helhetlig ramme rundt gravlunden.
- Forgrønne i plenområdet ved møllebygg. Muligheter for mer universell adkomst. Dette bør kombineres med forgrønning av mur i punktet over
- Stor barlind/Taxus reduseres eller fjernes fordi den skygger for gravminner/gravmiljø som foreslås vernet. Forsøk på reduksjon bør gjøres over flere år. Maks 1/3 av treets grønne masse fjernes per gang.
- Trær i alléen mellom minnelund og lapidarium får stå så lenge det er sikkerhetsmessig forsvarlig. Når siste tre utgår plantes det en trerekke av lindetre på en av sidene som erstatning for alléen, for å markere det opprinnelige skillet.
- Sypresser/tujaer foreslås fjernet, markert i kart.

Nordre del

- Trær i randbeplantningen/trekransen som må fjernes av sikkerhetsmessige hensyn, erstattes fortløpende. Planteslag: Lind som eksisterende trær eller tilsvarende størrelse.
- Det bør etableres en kraftigere og høyere vegetasjonsskjerm, helst med både busker og trær mot bygg i nordøst, på bekostning av gravrekker.
- De enkelte gravfelter bør ha minst et stort tre inne på feltet, samt minimum 3 trær i kanten av feltet, for å gi tilstrekkelig skjerming og avgrensning.
- Tekniske anlegg på bygget skjules slik at de ikke er synlige fra gravplassen.
- Bøketre felles for driftshensyn, for å få fram gravmiljø som foreslås vernet, og åpne opp siktlinje mot den eldste delen av gravplassen.
- Bevare store, gamle tre så lenge det er forsvarlig sikkerhetsmessig. De fire trærne som danner portalmotiv langs inngangen replantes når siste tre felles.
- Øvrig trær langs hovedaksen erstattes etter hvert som de går ut, men plasseringen langs veien trenger ikke å være identisk.
- Par med barlind/Taxus på grav innenfor miljøet forsøkes redusert med 1/3 i høyde og i bredde slik at det blir sikt gjennom og ikke skygger for gravminnemiljø som foreslås vernet. Dersom det ikke går, kan de fjernes fordi den skygger for gravminner/gravmiljø som foreslås vernet.
- Ny mur mot boligfelt i nord plantes med noen felt med klatreplanter (f.eks. klatrehortensia) for å bryte opp den store murflaten.
- Vurdere om det er mulig å få til noe mer høyde på vegetasjonen i enden av aksen i samarbeid med nabo.

14. Sandnes nye gravlund

Figur 14-1 Sandnes nye gravlund

I 1933 ble Sandnes gravlund utvidet sørover. Utvidelsen benevnes Sandnes nye gravlund. Tomten lå i forlengelsen av den gamle gravlunden fra 1882. I 1937 ble det bygd et stort gravkapell i mur her. Gravlunden er symmetrisk oppbygd med kapellet i sentrum. Flyfoto fra 1960-tallet viser en strengt geometrisk anlagt kirkegård oppdelt med rammegraver og stramme gangstier. Etter fjerningen av rammegravene på 1970-tallet er uttrykket myket opp med sammenhengende plen mellom gravstenene. Gravlunden grenser til gamle Sandnes Rådhus bygd 1961, som bygges om og utvides til et moderne kontorbygg.

14.1. Egenart og særpreg

Sandnes nye er et sterkt planlagt anlegg i nyformalistisk stil. Gravplassen fremstår under ett, med en samlet identitet. Hovedaksen i anlegget går nord-sør, og er koblet til inngang og port i hver ende. Dette oppleves som en viktig akse i anlegget. Tverraksen har ingen koblinger til kapellet eller til omgivelsene, og er av mindre betydning. Gravplassens grøntanlegg var ved anleggelsen tøylet innenfor geometriske former og rette linjer. Etter hvert som gravene ble tatt i bruk, og opparbeidet som rammegraver ble dette preget forsterket.

På 1970-tallet skjedde det et skifte i anlegget. Rammegravene ble fjernet, og trærne sluppet fri fra den strenge skjøtselen. Igjen av det opprinnelige overordnede anlegget er:

- Lave, klipte hekker rundt kapellet og langs tverraksen.
- Lav, klippet hekk på vestside av aksen sør for kapellet.
- Randvegetasjon i form av hekk mot nord, vest og sør, og store trær mot sør, øst og nord.
- Plassen rundt kapellet (delvis) og gangveisystemet, med unntak av gangveg fra kapellet og østover.
- Portene i hver ende av anlegget er trolig fra gravplassens anleggelse.
- Gravplassering og retning – gravene er lagt i et system med doble rekker henvendt mot et felles gangareal. Hvert system ligger med gravene rygg-mot-rygg med neste. Dette er typisk for gravplasser fra perioden, og svært utpreget på Sandnes nye.

De opprinnelige lave formklipte trærne er vokst opp til store alléer som i dag ligger tett på kapellet. Store trær er ofte en kvalitet, men på Sandnes nye er anlegget blitt skyggefullt og mørkt på deler av gravplassen.

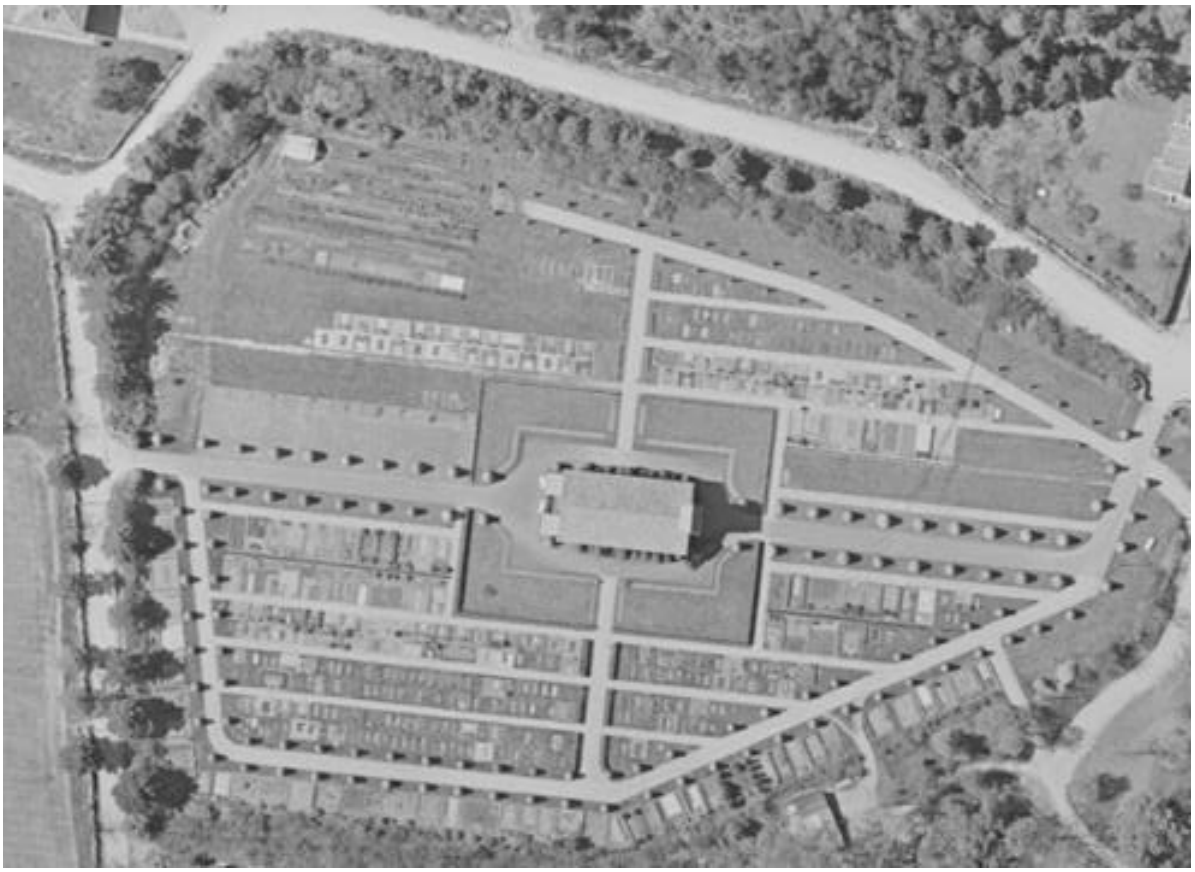

Figur 14-2 Flyfoto 1955 Del av anlegg som er utbygd har stram linjeføring og formklipte såter.

14.2. Hovedkonklusjon

Elementer markert i kartet under er identifisert som viktige kvaliteter på gravplassen som anbefales bevart:

- Trekrans rundt gravplass
- Et utvalg av de store trærne inne på gravplassen
- Hekker inne på gravplassen
- Porter med murportaler
- Plass og veier med opprinnelig, stram linjeføring
- Fem miljøer med gravminner fra gravplassens bruksperiode.

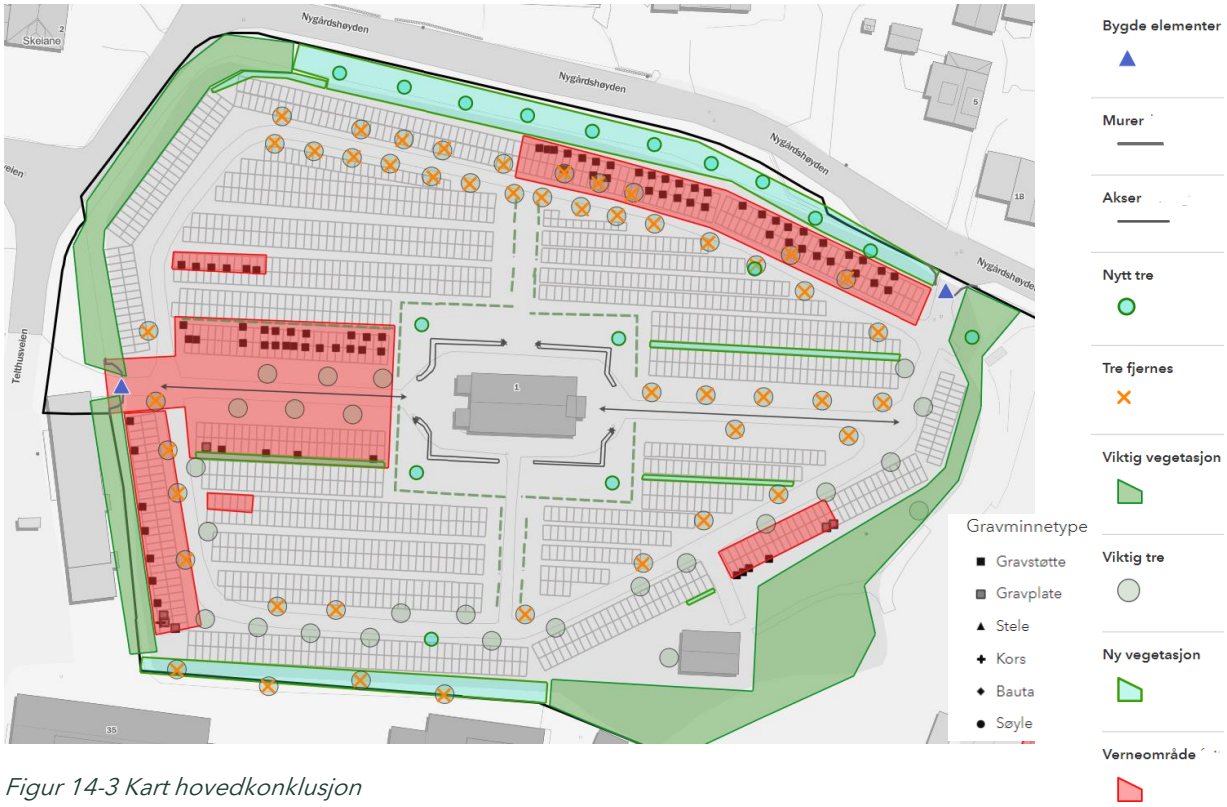

Figur 14-3 Kart hovedkonklusjon

Forslag til tiltak som kan forsterke gravlundens identitet:

- Fjerning av en del store trær for å fremme romfølelse
- Supplering/replanting av opprinnelige hekker for å øke lesbarheten av historiske miljø innad på gravlunden
- Supplering av vegetasjon for å ramme inn anlegget
- Supplering av vegetasjon pga. skjerming (mot drift og kontorbygg)
- Utvide smågatesteinsdekke ved port fra Telthusveien/Nymannshøyden for å gjøre inngangen mer høyverdig og tydelig.
- Tilbakeføre den stramme og karakteristiske linjeføringen i belegningen rundt kapellet.

Det redegjøres ytterligere for utvalget og forslag til tiltak i påfølgende kapitler.

2.1. Gravminner

Sandnes nye preges i hovedsak av gravminner fra perioden 1930- 1960-tall; lave mørke stein med liggende format og prikkhugget bakside.

Gravplassen preges av at gravene ligger rygg-mot-rygg, noe som gjør det utfordrende å oppleve sammenheng i miljøet.

I randsonen mot øst og sør er det familiegravsteder, hvor enkelte rammegraver fortsatt er bevart.

For denne perioden er yrkestitler ofte gjengitt, og dette finner vi eksempler på på Sandnes nye.

14.2.1. Avgrensing av bevaringsverdige gravmiljø

Innenfor gravplassen foreslås det avgrenset fem gravmiljøer som viser viktige historiske trekk ved gravplassen. I tillegg vurderes ett felt med stor helhet av gravminner fra 1970-tallet for vern

1. **Søndre akse** – Hovedaksen mellom kapellet og søndre port med to gravrekker og allé samt hekk, utgjør et tydelig symmetrisk grep opp mot kirken. På vestsiden er samtlige gravminner av 1950-/-60-talls type. På østsiden av gangaksen er en del innslag av nyere gravminner, men symmetrien gjør det viktig å ivareta også dette.
2. **Familiegravsteder sør** – Sør på gravplassen, vest for porten, ligger et felt med familiegraver. De store flatene med ett hovedgravminne pr gravsted evt. med mindre gravplater i nivå med terreng, gjør at familiegravstedene fortsatt er lesbare. Ett av gravstedene er en intakt rammegrav. Trerekken langs gangveien er et viktig miljøskapende element for familiegravene.
3. **Familiegravsteder nordøst** – Nordøst på gravplassen ligger et felt med familiegravsteder. Her er det bevart flere rammegravsteder som viser rammegravenes historie på stedet. Trerekken langs gangveien er et viktig miljøskapende element for familiegravene.
4. **1950/60-talls gravminner med titler sørvest** – Miljøet består av en samling gravminner fra 1950-1960-tall hvor flere er med yrkestitler.
5. **Felter med lyse gravminner fra 1970-tallet** - I randsonen nordvest på gravplassen ligger det flere gravfelter etter hverandre som består nesten bare av lyse, rektangulære gravminner med kors på venstre side. Den svakt buede gangstien og stigningen i landskapet gjør at sammenhengen oppleves ekstra tydelig. Dette gravmiljøet er særlig representativt for perioden 1970-tall, og bør vurderes som en kandidat for bevaring av denne perioden. Området vurderes når man har en helhetlig oversikt over alle gravplassene i kommunen.

6. **I tillegg bør gravsystemet med doble gravrekker rygg-mot-rygg opprettholdes.**

Det er et omfang av gamle gravminner også utenfor områdene som er avsatt til bevaring. Dette er imidlertid enkeltstående, evt to eller tre sammen, men fordi mange gravminner har fått nye bokstaver i messing, gravene ligger rygg-mot rygg, og det er en del nyere gravminner innimellom de gamle, er det ikke identifisert sammenhengende miljøer av betydning utenfor de områdene som er anbefalt vernet.

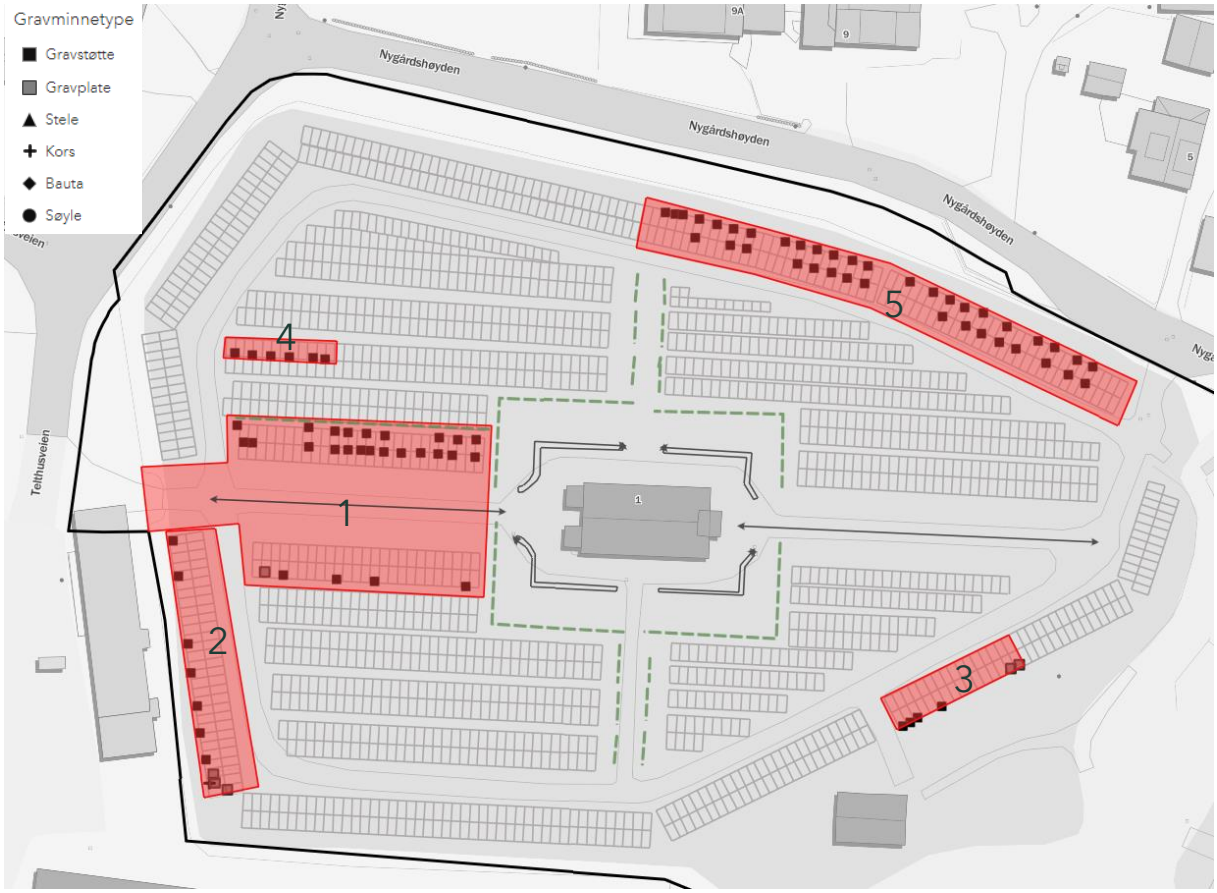

Figur 14-4 Oversikt over gravmiljøer som foreslås bevart. Nummerering henviser til nummer i lista.

Råd om hensyn i gravmiljø med gravminner som anbefales vernet

Nummerering henviser til de ulike bevaringsområdene beskrevet over.

Område 1: I området bør samtlige gravminner fra før 1980 bevares. Ved behov for ytterligere skriftflate bør nye gravminner legges som gravplater i nivå med terreng, evt lavt hevet over terreng. Nye gravminner på ledige graver bør være av mørk stein med prikkhugget bakside og enkel liggende rektangulær form. Hekken bak andre gravrekke på østsiden bør reetableres (se Figur 14-5 og Figur 18-15).

Område 2 og 3: I området bør samtlige gamle gravminner bevares. Ved behov for ytterligere skriftflate bør nye gravminner legges som gravplater i nivå med terreng, evt lavt

hevet over terreng for å bevare preget av store graver/familiegraver. Rammegraver bør bevares i sin helhet.

Område 4 og 5: I området bør samtlige gamle gravminner bevares. Ved behov for ytterligere skriftflate bør nye gravminner legges som gravplater i nivå med terreng, evt lavt hevet over terreng.

Område 5: I området bør samtlige lyse gravminner med kors på venstre side bevares. Ved behov for ytterligere plass til skrift bør det legges gravplate i nivå med terreng i forkant av gravstein. Miljøet ivaretar et overordnet perspektiv for Sandnes kommune som helhet. Det anbefales at graver hvor festet går ut tas ut av bruk, og at det ikke tildeles nye graver innenfor området. Eventuelle nye gravminner på eksisterende graver uten verneverdig gravminne bør ha enkel, rektangulær form, være av hvit steintype, ha matt overflate og være uten påmontert gravutstyr (lykt, fugl etc).

14.3. Grøntanlegg

Sandnes nye gravplass er den eneste gravplassen i Sandnes kommune med et sterkt overordnet planlagt grøntanlegg, der trær, klipte hekker og gravretning inngår i et helhetlig anlegg. Ved behov for prioritering mellom ulike gravplasser av andre forvaltningsmessige hensyn, bør skjøtsel, særlig i forhold til reetablering og vedlikehold av klipte hekker i dette anlegget tillegges vekt.

14.3.1. Vegetasjon

De viktige elementene som er kartfestet: Alle trær og hekker inne på gravplassen er registrert. Trær og øvrig vegetasjon i randbeplantning er ikke individuelt registrert.

Figur 14-5 Kart vegetasjon

Trebeplantningen inne på Sandnes nye gravlund består i hovedsak av store trær av bøk som opprinnelig ble holdt som såteformede, presist klipte busker på 2-3 meters høyde. Rundt 1980 skjedde det et skifte i skjøtsel, og de formklippede buskene ble sluppet opp og stammet opp til trær. Dette har gjort at anlegget er vesentlig tettere bevokst med trær enn opprinnelig tiltenkt, og anlegget oppleves nå som mørkt. Derfor foreslås det å fjerne en andel av trærne i anlegget.

Skiftet i skjøtsel er synlig ved at hovedgreinene på trærne vokser ut fra samme punkt på stammen. En naturlig voksende bøk ville hatt en tydelig hovedstamme med greiner som kommer ut oppover hovedstammen (sett inn eksempelbilder). Greinfestene på trær som har vært styvet eller toppet er svakere enn en naturlig krone. Trær som foreslås bevart bør bevares så lenge det ikke går på bekostning av sikkerhet. De store trærne som ikke har naturlig krone og dermed svakere greinfester, bør ha fast ettersyn av arborist.

14.3.2. Forslag til felling av trær

For å fremheve romfølelsen og den opprinnelig åpne karakteren på Sandnes nye gravlund, foreslår vi å felle flere trær:

Trær som felles:

- Almeallé vest for kapellet
- Tre bøketrær i sørøst

- Bøketrær i trerekke/allé ved nordre inngang kapell
- Bøketrær i «indre» rekke av allé mot øst (unntatt to)
- Bjørketrær i grensen langs gamle rådhus/nytt kontorbygg

Begrunnelse for forslag om felling

Almealléen: Almetrærne langs nordre prosesjonsvei har dårlig helsetilstand, og trærne framstår utypiske for sin art. Alléen ble replantet rundt 1975 og var antakelig opprinnelig formklippede, såteforma busker tilsvarende øvrig anlegg. Trærne har derfor ikke en sterk historisk betydning i sin nåværende form. Alleen har en funksjon som visuell avgrensning av gravplassen, og denne funksjonen bør erstattes i randbeplantningen i stedet for inne på gravplassen (se avsnitt «forslag til ny vegetasjon»).

Tre bøketrær i sørøst: Trærne var opprinnelig formklippede, såteforma busker som ble frislippet rundt 1980, og har derfor ikke en sterk historisk betydning i sin nåværende form. Trærne er ikke plantet med avstand nok for naturlig krone, disse tre trærne bærer spesielt preg av trange vekstvilkår. Den ytre gravrekke vil tre bedre fram, og opplevelsen av de resterende store trærne vil bli bedre når de svekkede trærne fjernes. Vi anbefaler at de tre trærne fjernes uten å erstattes.

Bøketrær ved inngang kapell: Trærne var opprinnelig formklippede, og langt fra så dominerende som i dag. I dag skjuler de kapellet og stenger for opplevelsen av hele gravlunden under ett. Området virker mørkt og trangt. Trærne skjuler det opprinnelige anlegget og gravmiljøet rundt mer enn det framhever det. Vi anbefaler derfor at trærne fjernes uten å erstattes.

Indre bøkerekke: Det samme gjelder den «indre» rekken av alléen mot øst, unntatt to av trærne der den «ytre» rekken mangler, og hvor de to trærne fungerer som del av rammebeplantningen. Trær som anbefales felt er markert i kartet.

Bjørketrær i grense: Bjørketrær har begrenset levetid, og det prioriteres å lage en kraftig skjerm på gatenivå. For å få til en skikkelig vegetasjonsskjerm, må trærne felles. På grunn av lysforholdene og nærhet til bygg regnes det som unødvendig å prøve å få til nye trær her så lenge det er en solid bøkerekke inne på gravplassen.

Artsobservasjoner på trær som foreslås felt

Gamle trær er viktige habitat for organismer som sopp, mose og lav. Det er i naturbasen gjort funn av nær truet og sårbare arter på gravplassen, noen av disse er på trær som foreslås felt. Disse funnene er ikke det eneste av samme art på gravplassen, men det bør likevel gjennomgås med aktuelle myndigheter om det er forsvarlig å felle trærne og/eller om videre tiltak bør settes i verk.

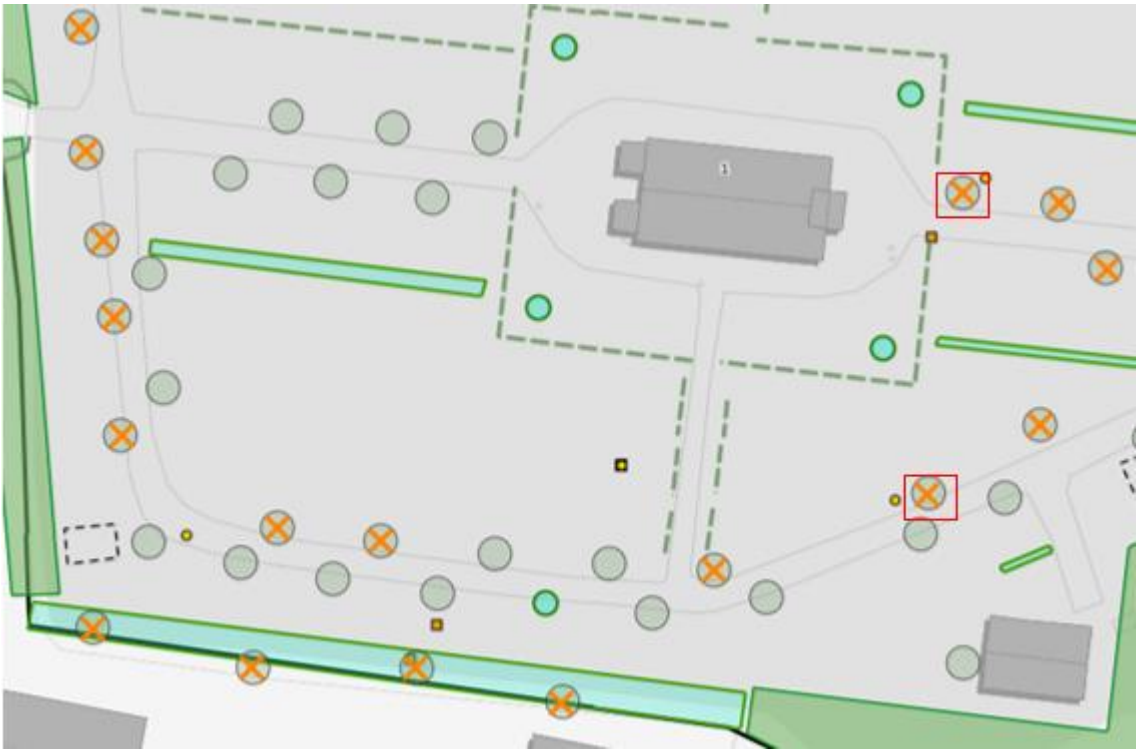

Figur 14-6 Trær foreslått felt med artsobservasjoner i artsdatabanken markert med rødt rektangel

14.3.3. Forslag til ny vegetasjon

Som erstatning for trær som felles og supplering av vegetasjon som vil forsterke anleggets identitet, foreslås det følgende ny vegetasjon:

- Trerekke og buskfelt langs Nygårdshøyden
- Supplering av hekk ved flettverksgjerde
- Hekk mot gamle Rådhuset
- Hekk på gravfelter
- Hekk ved driftsbygg
- Trær rundt kapell
- Tre ved inngang

Trerekke langs Nygårdshøyden

Ny trerekke langs vei eller i bakkant av gravminner. Buskfelt i restareal mellom vei og gravplass. Trærne bør kunne bli minimum 10-12 m høye. Problemer med vann i grunnen kan gi dårlige vokseforhold for trærne. Dersom trær skal plantes før vannproblemene er avklart, bør det velges et planteslag som tåler å stå i mye vann.

Planteforslag:

- Svartor – *Alnus glutinosa* (tåler mye vann, men obs! pollen)

- Lind – Tilia cordata, f. eks. 'Rancho'[1]
- Svenskeasal – *Sorbus x intermedia*[2]

Planteavstand 10-12 m. Underbeplantning av barlind eller rododendron.

Hekk ved flettverksgjerde

Deler av flettverksgjerdet er synlig fra gravlunden. Dette tilfredsstiller ikke krav i forskrift om verdig inngjerding. Barlindhekken bør videreføres på hele gjerdet.

Planteforslag:

- Barlind

Hekk mot gamle Rådhuset

Dagens beplantning gir dårlig skjerm mot nyoppusset/nytt kontorbygg. Det foreslås en klipt bøkehekk i en rekke eller to rekker i forbandt (om det er tilstrekkelig plass). Hekken bør holdes i 180 cm høyde. Bjørketrær må felles og røtter fjernes før planting.

Planteforslag:

- Bøk - Fagus sylvatica.
- Planteavstand: 3 per lm.

Hekk på gravfelter

Hekkene er et av grepene fra det opprinnelige anlegget som er mest karakteristisk og som endrer romopplevelsen drastisk. Ved gjeninnføring av flere av de opprinnelige hekkene, vil anlegget få tilbake mer av den strenge linjeføringen, og gjøre det enklere å se hvordan gravplassen er strukturert.

Planteforslag:

- Bøk Fagus sylvatica. Holdes i hoftehøyde

Planteavstand: 3 per lm.

Eksisterende hekker er av Cotoneaster, antatt Cotoneaster lucidus, blankmispel. Den er i fremmeartslista vurdert som svært høy risiko, som er den høyeste risikovurderingen. Det bør derfor vurderes å bytte ut eksisterende hekker, enten samtidig som nyplanting av øvrige hekker, eller på sikt. Arten sprer seg over lengre distanser med fugl som spiser bær. Risikoen for spredning vil være lavere dersom hekkene klippes strengt, slik at de ikke blomstrer og setter bær.

---

[1] vannproblematikken i grunnen må løses før planting

[2] vannproblematikken i grunnen må løses før planting

Dersom en velger å ikke bytte ut de eksisterende hekkene rundt kapellet, bør man uansett bytte ut den ene hekken langs alléen på baksiden av kapellet, slik at anlegget blir symmetrisk.

Hekk/skjerm ved driftsbygg

Naboskap mellom nærmeste graver og driftsbygg er litt for tett, og oppleves noe uverdig. Det foreslås derfor en hekk bak disse gravene. Hekken bør holdes i 180 cm høyde.

Planteforslag:

- Bøk - Fagus sylvatica.

Planteavstand: 3 per lm.

Trær rundt kapell

Det foreslås planting av 4 prydtrær innenfor hekkene rundt kapellet. Det var tidligere trær her, men de ble for store og ble felt. Det foreslås derfor at trærne som plantes er mindre treslag. Trærne skal være lavere enn mønelinjen på kapellet (ikke tårn), ca. 6-8 m, og ha en naturlig krone. Trærne bør ha en lang historie i Norge, slik at de kunne ha vært plantet da anlegget først ble anlagt.

Planteforslag:

- Tokyokirsebær – Prunus yedoensis (introdusert i vest-Europa 1902, Park og anlegg)
- Prydeple – Malus 'Dolgo' (introdusert fra Russland til USA sent 1800-tall, ikke norske kilder)
- Prydkirsebær - Prunus 'Kanzan' (introdusert i vest-Europa 1913, Park og anlegg)

Tre ved inngang/port

Ved port mot Telthusveien mangler det vegetasjon/rammebeplantning, og det oppleves som en går ut av gravlunden før en går ut av porten. Det bør derfor plantes et stort tre her.

Planteforslag:

- Bøk - Fagus sylvatica.

14.3.4. Bygde elementer

Murte portaler ved inngangsparti og smijernsporter er viktige elementer i anlegget som bør ivaretas sammen med helheten.

Figur 14-7 Mur og porter ved innganger til gravplassen er viktige elementer i anlegget.

15. Soma gravlund

Figur 15-1 Soma gravlund

Soma gravlund ble anlagt i 1916 ved siden av fattiggården i Høyland. Den ble åpnet i 1917. Opprinnelig var det en liten kvadratisk lund. I den eldste delen er det et krigsminnesmerke fra 2. verdenskrig i form av en gravstein over 12 sovjetiske soldater.

Gravlunden er utvidet i 1982, 1992, 1999 og 2010. Ved siste utvidelse er det anlagt et felt for muslimsk gravferd. Soma fikk nytt kapell i 1997, tegnet av arkitekt Olav Urstad fra arkitektfirmaet AROS.

15.1. Egenart og særpreg

Gravplassens eldste del består av fire felt, innrammet av steingjerde og store trær. De to feltene mot nordvest ligger i hellende terreng, mens terrenget på de to øvrige er flatt. Særegent er gravenes henvendelse; på den ene siden av gangveien er gravene henvendt mot parkeringen og adkomsten, på andre halvdel ligger gravene henvendt motsatt vei. Dette gjør at det i mindre grad oppleves sammenheng på tvers av prosesjonsveien i anlegget. Trekket oppleves ikke som en kvalitet, og det har ingen logisk historisk forankring. Gravretning foreslås derfor ikke bevart.

Sentralt ligger krigsminnesmerke over russiske soldater som falt under krigen. Plasseringen er også på knekken i landskapet, slik at både landskapet og plasseringen i anlegget underbygger minnesmerket.

Mot sørvest og sørøst er den eldste delen rammet inn med rhododendronbusker. De vintergrønne buskene skjermer sikten til de mange nyere utvidelsene av anlegget. Dette er et godt grep for å bevare den opprinnelige romlige opplevelsen av gravplassens eldste del som et begrenset og intimt rom, i kontrast til de utflytende og åpne feltene tettpakket med gravminner som preger andre deler av gravplassen. Rhododendronbeplantningen er en del av den markante rhododendronalléen som skjærer gjennom hele gravplassen.

15.2. Hovedkonklusjon

Elementer markert i kartet under er identifisert som viktige kvaliteter på gravplassen som anbefales bevart:

- Tre områder med gravminner
- Krigsgravminne
- Ett unikt enkeltstående gravminne
- Randbeplantning av trær
- Allé med rhododendron
- Murer

Figur 15-2 Oversikt over elementer og områder som foreslås ivaretatt på Soma gravlund

Forslag til tiltak som kan forsterke gravlundens identitet:

- Flytting eller skjerming av avfallscontainer

Det redegjøres ytterligere for utvalget og forslag til tiltak i påfølgende kapitler.

15.3. Gravminner

Særlig karakteristisk på gravplassen er et miljø med gravstein fra 1970-tallet på felt 001. Disse har alle en enkel liggende form, med kors på venstre side, men har en stor variasjon i farge. Her er flere sjatteringer fra lys grått til sort, samt grønn og enkelte røde stein. Miljøet er avgrenset til et representativt utvalg som ivaretar variasjonen av stein, og opplevelse av helhet. Miljøet er svært karakteristisk for sin tidsperiode.

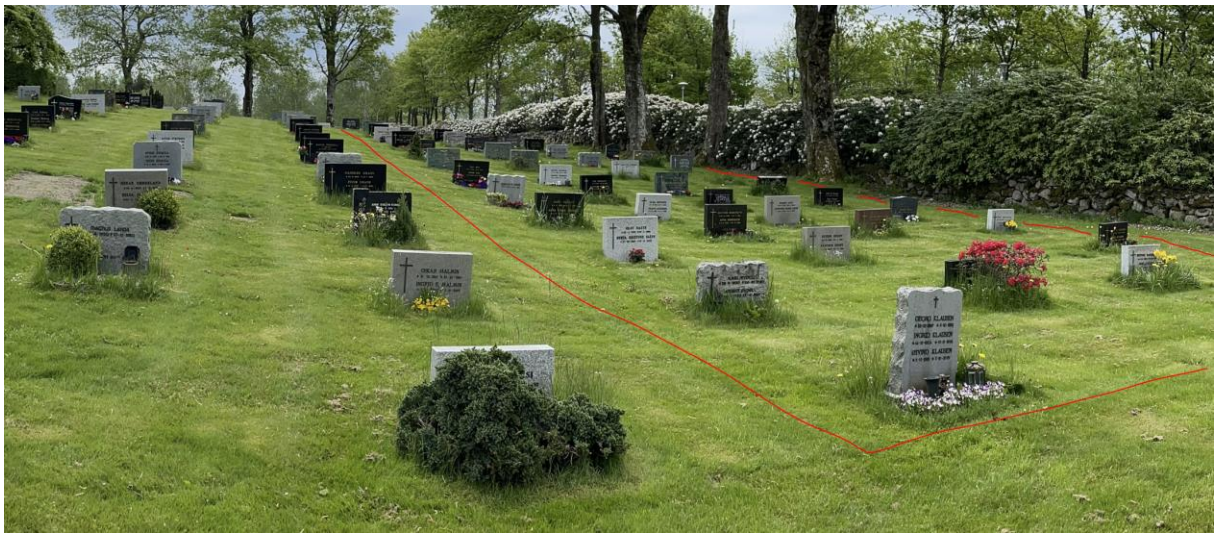

Figur 15-3 Utvalgt miljø med gravminner fra 1970-tall.

Sentralt i anlegget, på brinken i landskapet ligger russiske krigsgraver med felles minnesmerke. Plassen rundt minnesmerket fikk sin utforming på 1990-tallet. Minnesmerket står i et plantefelt i kanten av en steinsatt plass. Plantefeltet har sommerblomster på en side og et lavt tre på høyre side, omkranset av en hekk. Den helhetlige situasjonen rundt minnesmerket er fint utformet og tilføyer en helhetlig opplevelse.

Figur 15-4 Russiske krigsgraver.

Gravplassen har også en del eldre gravminner, men disse står i stor grad blandet med nyere gravminner på de øvrige feltene. Disse er i hovedsak tradisjonelle gravsteiner som i mindre grad skiller seg visuelt fra moderne gravsteiner, og er derfor lite synlige i anlegget. De eldste gravminnene utgjør i liten grad helhetlige miljø. Unntaket er langs muren, sør for felt 003 hvor det ligger gamle graver utenfor dagens gravsystem, og hvor det er flere gamle gravminner i sammenheng uten nyere gravminner innimellom. Tilsvarende ligger et lite miljø med to gravplater i kanten av dagens gravsystem i felt 002 langs muren. Disse to miljøene vil med sin beliggenhet tett på mur og trær, samt avstand til øvrige graver, være synlige som historiebærende miljø, uavhengig av hvordan resten av gravfeltene forvaltes. Disse miljøene foreslås derfor bevart.

Figur 15-5 Miljø med eldre gravsteiner langs mur ved felt 003.

I felt 004 er et unikt støpejernsgravminne; en liten, hvitmalt, trapesformet støtte med kors på toppen. Gravminnet er så lite at det vil være lite synlig om det bevares på sin nåværende plass i anlegget. Gravminnet foreslås derfor flyttet inn i ett av de to miljøene langs mur dersom feste opphører.

Figur 15-6 Unikt støpejernsgravminne i felt 004.

15.3.1. Avgrensing av bevaringsverdige gravmiljø – forslag til bevaring

På Soma foreslås bevart:

1. Ett område med gravminner fra 1970-tall, med karakteristisk, ensartet form, men stor variasjon i steintype.
2. Minnesmerke over Russiske krigsgraver.
3. Et område med eldre gravminner langs muren, sør for felt 003.
4. Et område med to gravplater langs muren nordøst i felt 002.
5. Ett unikt støpejernsgravminne i felt 004.

Figur 15-7 Forslag til avgrensing av verneverdige gravmiljø

Råd om hensyn i gravmiljø med gravminner som anbefales vernet

- **Område med graver fra 1970-tall:** I området bør samtlige gravminner fra før 1980 bevares. Ved behov for ytterligere skriftflate bør nye gravminner legges som gravplater i nivå med terreng, evt lavt hevet over terreng. Miljøet ivaretar et overordnet perspektiv for Sandnes kommune som helhet. Det anbefales at graver hvor festet går ut tas ut av bruk, og at det ikke tildeles nye graver innenfor området. Eventuelle nye gravminner på eksisterende graver uten verneverdig gravminne bør ha enkel, rektangulær form og være uten påmontert gravutstyr (lykt, fugl etc).
- **Minnesmerke over Russiske krigsgraver:** forvaltes etter eget lovverk. Grøntanlegget rundt minnesmerket har i dag en god utforming og bør opprettholdes, men kan ved behov også erstattes.

- **De to foreslåtte bevaringsområdene langs mur:** disse gravene bør gå ut av bruk dersom feste opphører. Gravminner fra før 1970 i disse områdene bør bevares.
- **Unikt støpejernsgravminne i felt 004:** Gravminnet bør bevares i anlegget. Gravminnet kan evt flyttes inn i ett av miljøene langs mur dersom festet opphører.

15.4. Grøntanlegg

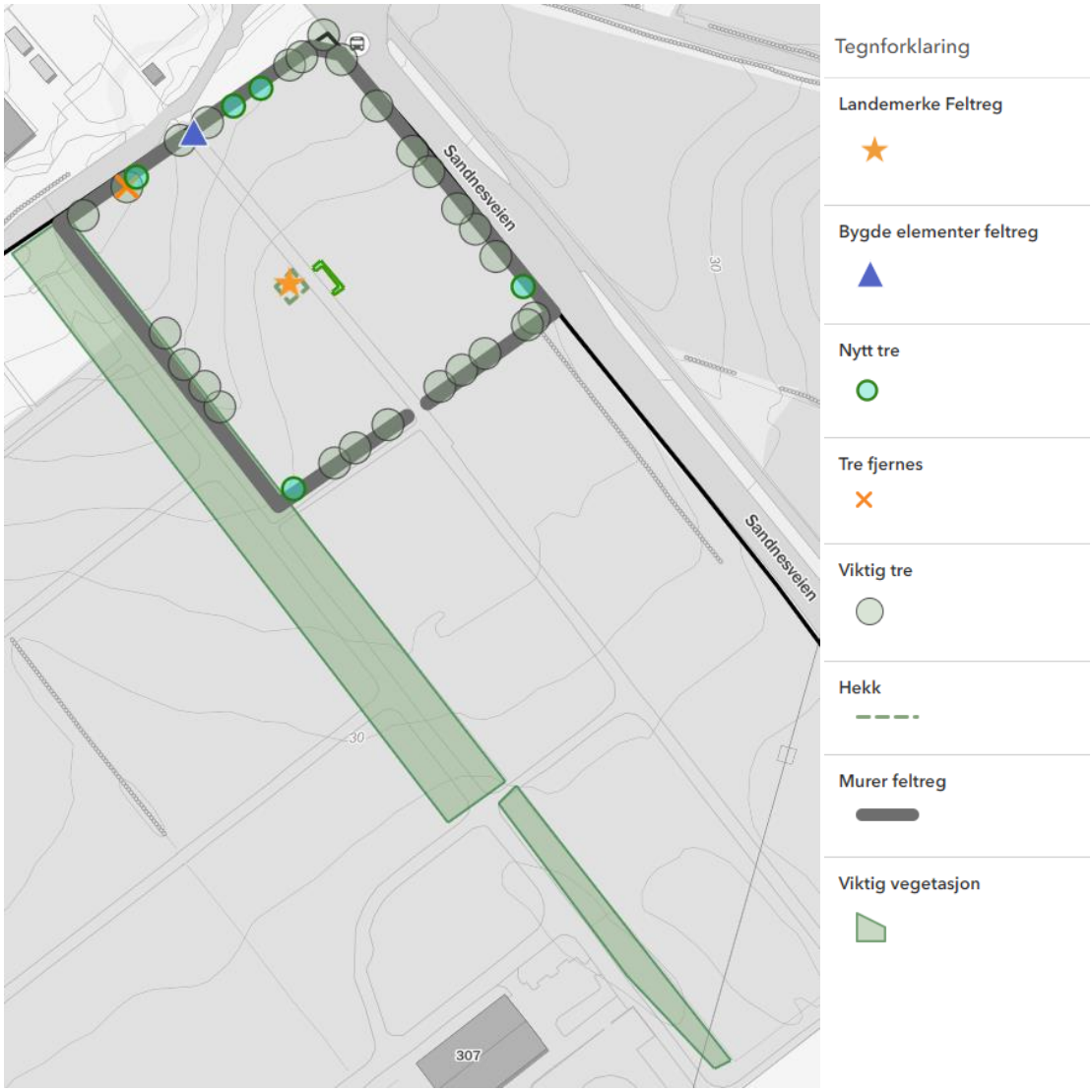

Figur 15-8 Kart vegetasjon

De viktige elementene som er kartfestet: Trær og hekker på gravplassens eldste del. Sentral buskallé. Murer.

15.4.1. Vegetasjon

Gravplassens eldste del

Vegetasjonen på gravplassens eldste del består hovedsaklig av store trær med høye kroner. Det er tydelige hull i trekransen, som bør tilplantes. Målet er å alltid ha flest mulig store trær i trekransen. Det kan også være aktuelt å fornye en side av gravplassen om gangen.

Siden mot rhododendronalléen trenger ikke sammenhengende trekrans, men bør ha minimun 3 store trær.

Rhododendronallé

Den sentrale rhododendronalleen er karaktergivende for gravplassen som helhet. Bredden og høyden av plantingen gir anlegget en frodighet og storslagenhet som er utover det vanlige, og har en viktig funksjon i å tydeliggjøre den eldste delens karakter og uttrykk i et avgrenset rom, uten å oppleve at en er på en veldig stor gravplass.

Viktig at:

- Opprettholde trekrans
- Tilplante hull i trekrans
- Nye trær som plantes på de eldste delene av gravplassen kan bli store trær, for å opprettholde sterk ramme.
- Viktig med skjerm mot tilliggende gravfelt for å ivareta den egenartede karakteren og romopplevelse på eldste del.
- Viktig at trær som plantes på gravplassen stammes opp til godt over hodehøyde etter hvert, for å bevare romfølelsen.
- Opprettholde monumental rhododendronallé - skal ikke kan ses gjennom/ over.
- Opprettholde og forsterke hekkanlegg rundt krigsminne

Figur 15-9 Rhododendronallé, eldste del av gravplass til høyre i bildet

15.4.2. Bygde elementer

Veisystem

Opprinnelig adkomst til gravplassen fra Sandnesveien er forsvunnet, og kan ikke gjennopprettes på grunn av trafikk og høyde på vei. Dagens hovedakse ble påbegynt på 60-tallet og fullført ved utvidelse av neste felt. Aksen vurderes som viktig for anlegget som helhet og arkitektonisk grep.

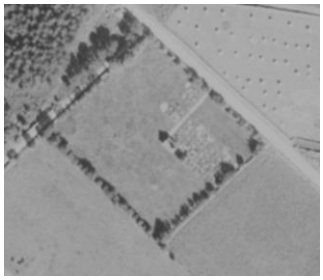

Figur 15-10 Flyfoto 1937

Figur 15-11 Flyfoto 2021

Figur 15-12 Port, ikke original

Porter

Gravplassens eldste del har en port sentralt nederst i anlegget. Porten er antakelig fra 60-tallet og utformingen er ikke særegen for anlegget, og har ingen kulturhistorisk verdi i seg selv. Opprinnelig adkomst til gravfeltet var fra Sandnesveien i nordøst, men port og portåpning er fjernet. Verken port eller portåpning finnes lenger.

Murer

Gravplassens eldste del er avgrenset av en vakker, tosidig natursteinsmur, på alle kanter. Muren er særlig framtredende siden det ikke finnes beplantningen som skjuler den. Muren framstår som opprinnelig, og av stedlig karakter.

Figur 15-13 Natursteinsmur avgrenser eldste del

Viktig at:

- Murens fremtredende karakter ivaretas ved at vegetasjon holdes nede langs mur.

15.4.3. Forslag til tiltak

Vegetasjon på gravplassens eldste del

- Vintergrønn solitærbusk fjernes, erstattes med tre av tilsvarende størrelse og karakter som øvrig trekrans.
- Trær i trekrans suppleres fortløpende. Der trær står for tett til at dette er mulig, avventes nyplanting til siste tre i gruppe går ut/må felles.
- Hekk rundt avfallscontainer plantes – tilsvarende sort som rundt krigsgravminne. Klippes i samme høyde som vegg på container.

16. Sviland kirkegård

Figur 16-1 Sviland kirkegård

I 1905 ble det satt ned et utvalg som skulle arbeide for kirke med gravplass på Sviland, og i 1911 var finansieringen på plass. Arbeidet kunne begynne i 1912 og kirken ble innviet i 1913. Kirkegården ved Sviland kirke er den minste kirkegården i Sandnes. Kirkegården ble sist utvidet i 2009 med 2,4 da og er nå på totalt 7 da.

16.1. Egenart og særpreg

Gravplassen ligger i et bølgende jordbrukslandskap med spredte gårdstun. Gravplassen ligger terrassert i en bratt skråning med et skogholt i bakkant. Kirka ligger fremskutt i terrenget på høye murer, flankert av gravfelt i to høyder.

Gravfeltene er omrammet av formklipte hekker. Nederst mot vei og parkering er gravplassen avgrenset av natursteinsmur. Terrasseringen er gjort med betongelementer med frilagt singel.

Delene som er eldst ligger lavest og nærmest veien.

Gravfeltene har vid utsikt til bygda, og landbruks- og naturlandskapet rundt. Kontakten med det store landskapet med Skrussfjellet og Jøstolen i bakgrunnen er en markant kvalitet ved gravplassen.

Figur 16-3 Kirke på fremskutt borg av naturstein i skråning

Figur 16-2 Utsikt til omkringliggende landskap

16.2. Hovedkonklusjon

Elementer markert i kartet under er identifisert som viktige kvaliteter på gravplassen som anbefales bevart:

- Tre miljø med gravminner samt fire enkeltstående gravminner.
- Port
- Alle natursteinsmurer
- Terrasseringer
- Alle klipte hekker
- Tre på parkeringsplass

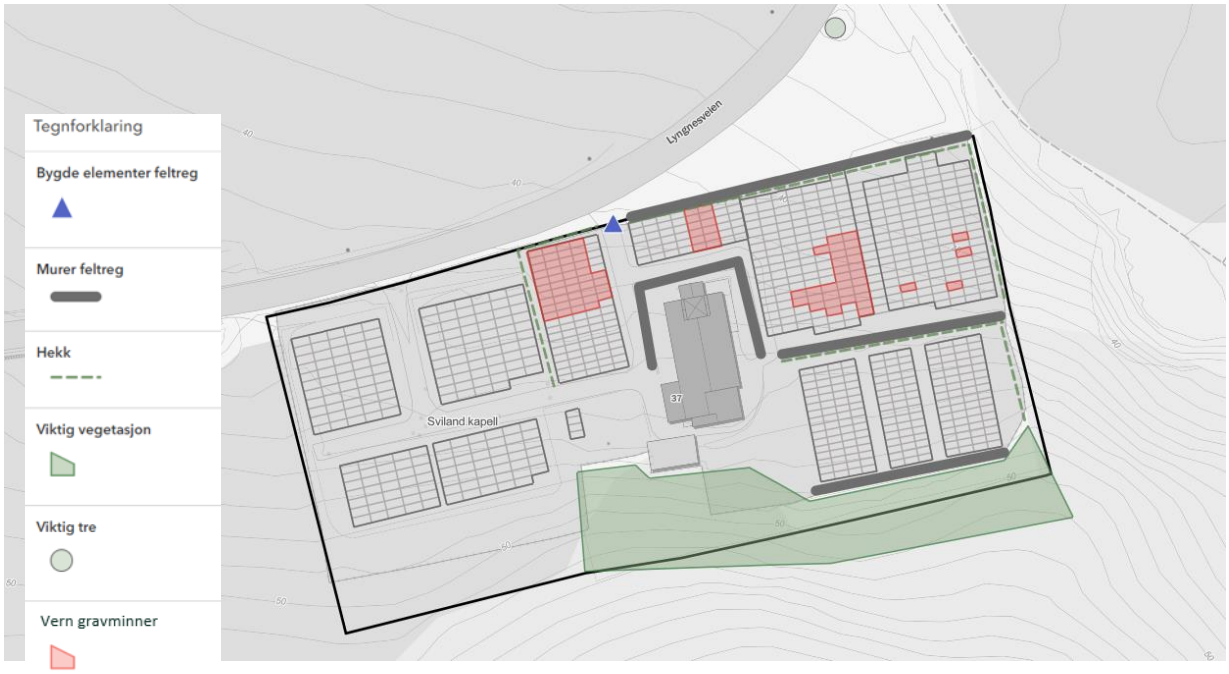

Figur 16-4 Oversikt over elementer og områder som foreslås ivaretatt på Sviland kirkegård.

Forslag til tiltak som kan forsterke gravlundens identitet:

- Ingen trær inne på gravfeltene
- Holde hekker klipte og lave, maks brysthøyde

Det redegjøres ytterligere for utvalget og forslag til tiltak i påfølgende kapitler.

16.3. Gravminner

Gravplassen har en del eldre gravminner, fordelt på feltene rundt kirken. De gamle gravminnene står blandet med nyere gravminner og derfor er det valgt ut tre miljø som ivaretar ulike sider ved gravplassens historie. I tillegg er der enkeltstående gravminner som er viktige å ivareta, tre av dem fordi de er de eldste på gravplassen.

16.3.1. Avgrensing av bevaringsverdige gravmiljø – forslag til bevaring

På Sviland kirkegård foreslås bevart:

1) Ett miljø ved inngangen til gravplassen med gravminner fra 1920-1960-tall
2) To rekker med gravminner nord for kirken med gravminner fra 1970-tallet.
3) Ett miljø øst for kirken med gravminner fra 1940 og 1950-tallet.
4) Fire enkeltstående gravminner:
   a) Ett betonggravminne med hel glassplate
   b) En liten stele med kristusfigur (knust) fra 1919
   c) En marmorstele fra 1916
   d) En gravtavle på jernstol i marmor fra 1923.

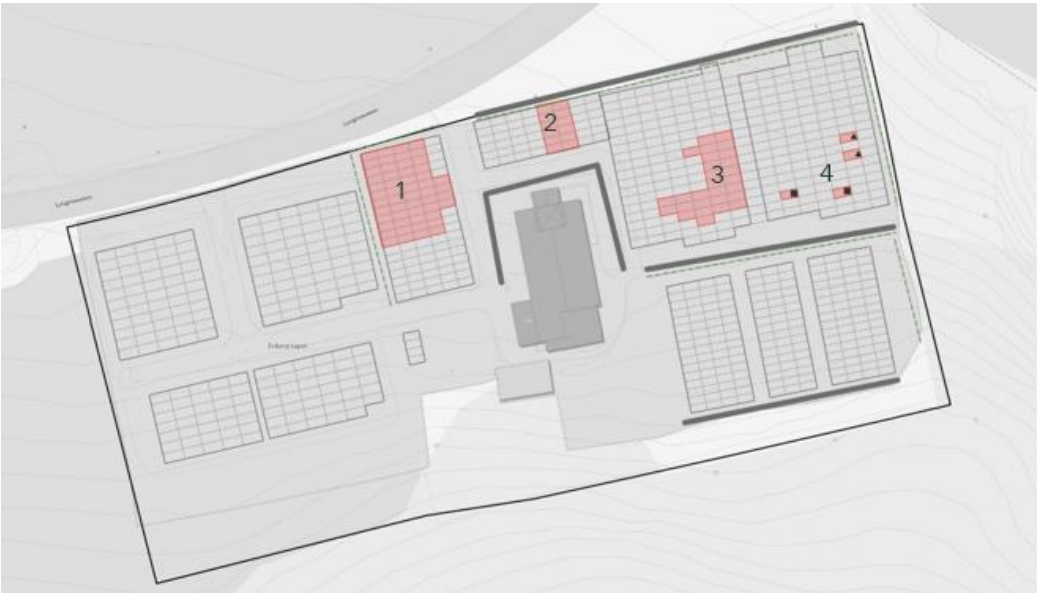

Figur 16-5 Kart som viser gravene med gravminner som foreslås bevart.

1) **Miljø ved inngangen**: Vest for kirken, ved inngangen til kirkegården ligger det på felt B/A et miljø med gravminner fra 1930-tall til 1970-tall. Hovedvekt av gravminner er av 1930-talls og 1950-talls typer. Gravminnenes plassering ved inngangen til kirkegården og tett på kirkebygget gjør dette til et tydelig, historiefortellende miljø.
2) **Gravminner fra 1970-tallet:** På Felt A/C, nord for kirken ligger det et lite miljø med gravminner fra 1970-tall konsentrert på to rekker midt i feltet. Gravminnene viser et spenn i størrelse og utforming som ikke er ivaretatt andre steder på kirkegården.
3) **Miljø med gravminner fra 1930- til 1960-tall:** Øst for kirken ligger det flere gamle gravminner blandet innimellom nyere gravminner på store deler av felt A/B. Her er det identifisert et område innenfor feltet med gravminner fra perioden 1930-tall til 1960-tall. Gravminnene i miljøet har en annen utforming enn miljøet i felt B/A, og har også barnegraver med miniatyrgravsteiner.
4) **Enkeltstående gravminner:** På felt A/A er det tre enkeltstående gravminner fra kirkegårdens eldste tid bevart. Disse er lett lesbare fra denne perioden; en liten stele med kristusfigur, der Kristus-figuren dessverre er knust, en stele fra 1916 i marmor, og en gravtavle i marmor fra 1923. Disse foreslås bevart, til tross for at Kristus-figuren er knust. I tillegg er det i feltet en gravstein i betong med hel glassplate som foreslås bevart.

Figur 16-6 De fire gravminnene på felt A/A som foreslås bevart.

Råd om hensyn i gravmiljø med gravminner som anbefales vernet

I områdene bør samtlige gravminner fra før 1970 bevares. Ved behov for ytterligere skriftflate bør nye gravminner legges som gravplater i nivå med terreng, evt lavt hevet over terreng. Graver hvor festet går ut bør ikke gjenbrukes/tas i bruk på nytt.

16.4. Grøntanlegg

Figur 16-7 Kart vegetasjon

De viktige elementene som er kartfestet: Hekker, randbeplantning/skog og viktig enkelttre. Porter, natursteinsmurer og terrassering med murer.

Figur 16-8 Lave hekker avgrenser gravfelt.

16.4.1. Vegetasjon

Det er ingen trær på de eldste delene av gravplassen, og det savnes heller ikke trær. Det er den lette randvegetasjonen i bakkant, sammen med de formklipte hekkene som avgrenser terrassene som sammen med det sterkt skrånende terrenget er karakteristiske og identitetsbærende for gravplassen.

Den nyere gravplassutvidelsen mot vest har noen trær, og er avgrenset med hekk. De to delene har lite visuell kontakt.

Den store bjørka langs veien er en viktig markør langs veien og for at parkeringsplassen ikke skal oppleves utflytende.

Viktig at:

- Gravfeltene holdes åpne og utsikten bevares ved å ikke plante trær og holde hekkene lave.
- Tre på parkeringsplass blir bevart og får tilstrekkelig plass i bakken når nytt tre plantes ved endt levetid.

Figur 16-9 Viktig bjørketre langs vei/ bakgrunnen. parkeringsplass

Figur 16-10 Port med portstolper. Rekkverk på mur i

16.4.2. Bygde elementer

Porter

Port i stål med stolper forblendet med naturstein og lykter. Portmotiv er gjenbrukt i utvidelse. Gjennomgående bruk av portmotiv skaper fin sammenheng og identitet for gravplassen.

Murer

Langs parkeringsplassen og borgen kirken står på er det støttemur av naturstein. Dette er opprinnelige murer som ble anlagt samtidig som kirken ble bygd, og er karakterbærende for anlegget.

Terrassering

Tidlig på 1970-tallet ble østdelen terrassert, og det ble satt opp elementer i frilagt betong i øvre og nedre kant av det nye gravfeltet. Murene er nå delvis mosekledde, slik at de ikke oppleves fremmede i anlegget. Terrasseringen av terrenget er i dag et viktig preg på gravplassen, men betongmurene i seg selv har ikke kulturhistorisk betydning.

Viktig at:

- Terrassering beholdes.
- Natursteinsmurer fra opprinnelig anlegg bevares.
- Felles portmotiv videreføres

16.4.3. Forslag til tiltak

Vegetasjon

- Trær inne på gravplassens nye del fjernes uten å erstattes.
- Hekker holdes klipte og lave, maks brysthøyde (ca. 1,2-1,4 m)
- Bjørk på parkeringsplass beholdes.
- Ved endt levetid, erstattes bjørk med nytt tuntre. Det bør da avsettes større jordvolum til treet enn dagens åpning i asfalt, i tråd med utomhusnorm.

Annet

- Terrasseringen, ikke muren, vurderes som viktig. Dersom murelementene i frilagt betong på et tidspunkt må byttes ut, kan det vurderes ny mur i betong, eller i tørrmurt naturstein.

17. Kilder

- *Verneplass for gravplass Veileder – Gravplassrådgiveren 2018*
- *Kulturminneplan, Sandnes kommune*
- *Gravplassen en håndbok – Helge Klingberg*
- *Fremmedartslista 2018 (artsdatabanken.no)*
- *Historiske flyfoto 1881*
- *Gravplassmeldinger Sandnes -2011-2035*
- *Byantikvaren i Sandnes – Historiske møteplasser – 2021*
- *Rådgiver gravplass- Sandnes kommune*

18. Vedlegg

Vedlagt diverse digitale skisser som er brukt som arbeidsgrunnlag.

Høyland kirkegård

Figur 18-1 Allé anbefales fjernet

Figur 18-2 Tregjerde anbefales erstattet av vegetasjon

Figur 18-3 Beplantning langs høyspentlinje anbefales

Figur 18-4 Fjerning av vegetasjon som sperrer for siktlinje til bauta/middelalderkirkegård

Figur 18-5 Justering av bøkehekk ved portal for å fremheve sammenheng over veien

Sandnes gamle gravlund

Figur 18-6 Eksisterende situasjon

Figur 18-7 Fjernet konfliktfylt tre, åpner siktlinjer

Figur 18-8 Tre som mangler i siktaksen (kun nevnt i tekst, tatt bort i kart pga er på naboeiendom)

Sandnes nye gravlund

Figur 18-9 Eksisterende situasjon

Figur 18-10 Bøkesåter som i opprinnelig anlegg

Figur 18-11 Gjeninnføring av hekker for å definere rom og gjenskape deler av opprinnelig karakter.

Figur 18-12 Eksisterende situasjon

Figur 18-13 Anbefalt ny bøkehekk mot kontorbygg

Figur 18-14 Eksisterende situasjon

Figur 18-15 Gjeninnføring av hekk for å skape en mer lesbar situasjon, og gjenskape mer av opprinnelig karakter

Figur 18-16 Eksisterende portområde

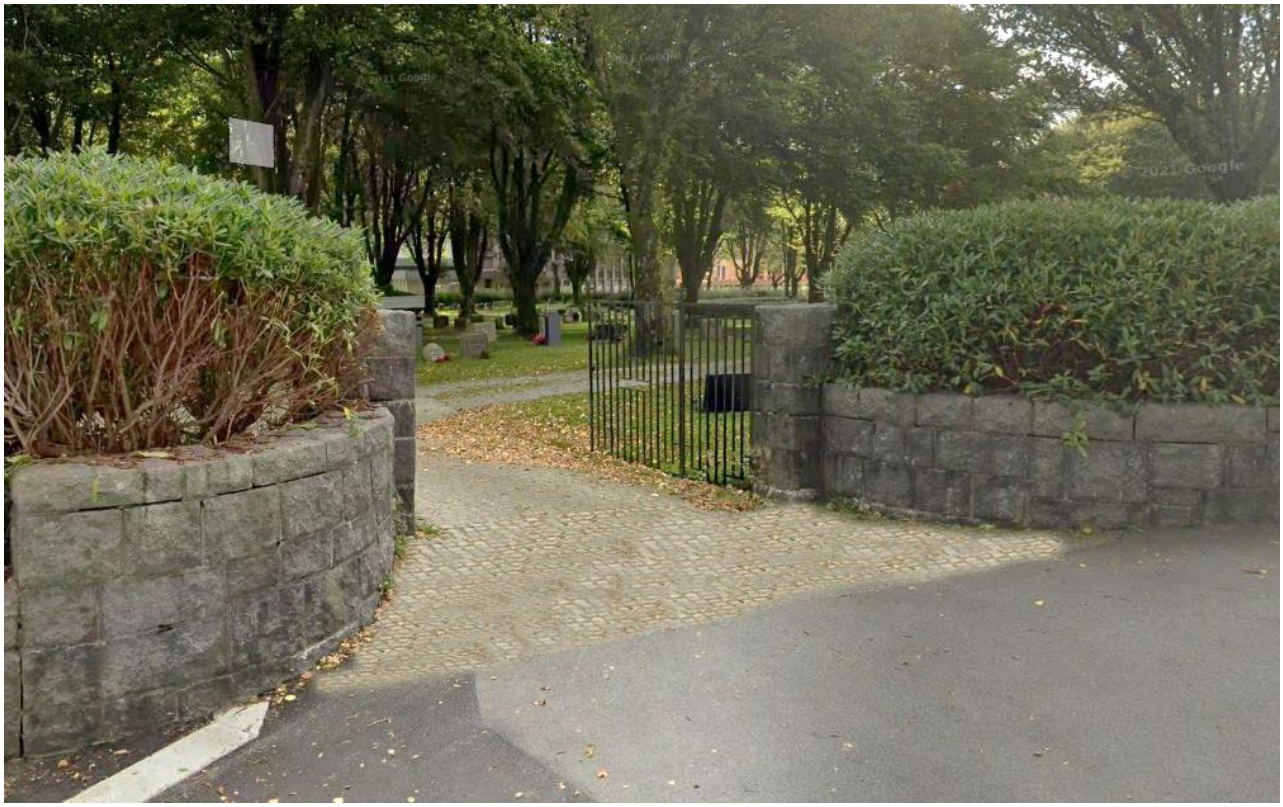

Figur 18-17 Anbefalt utvidet dekke ved port

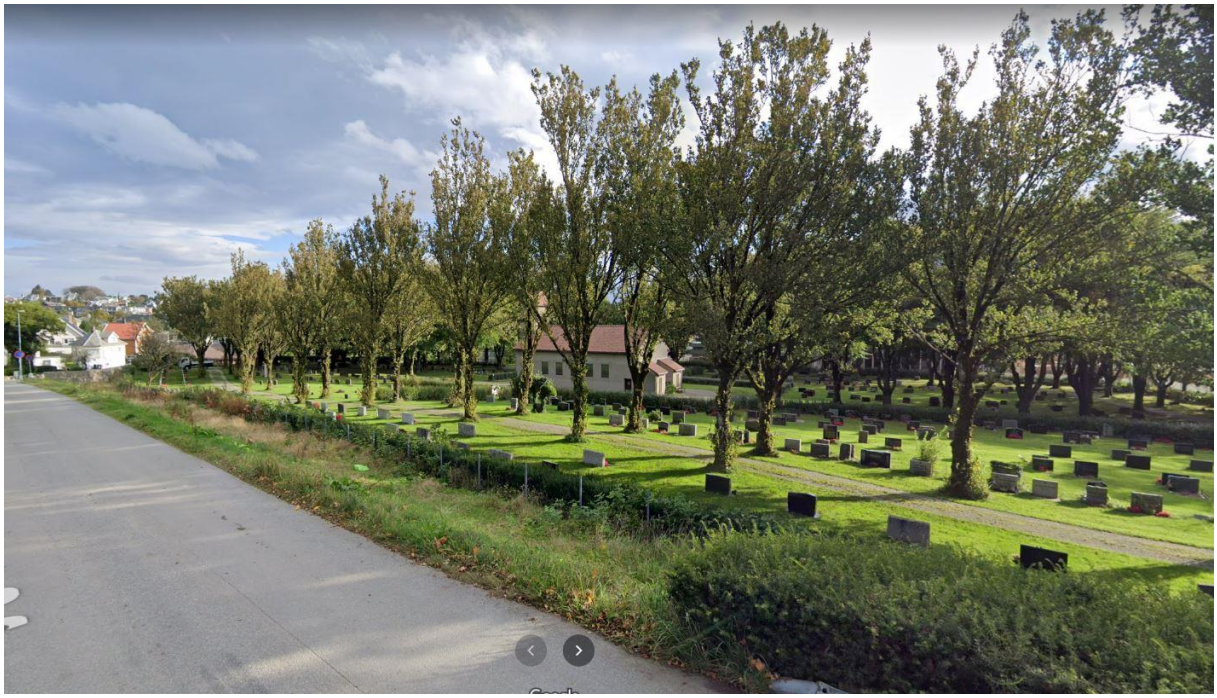

Figur 18-18 Eksisterende grøft mot vei

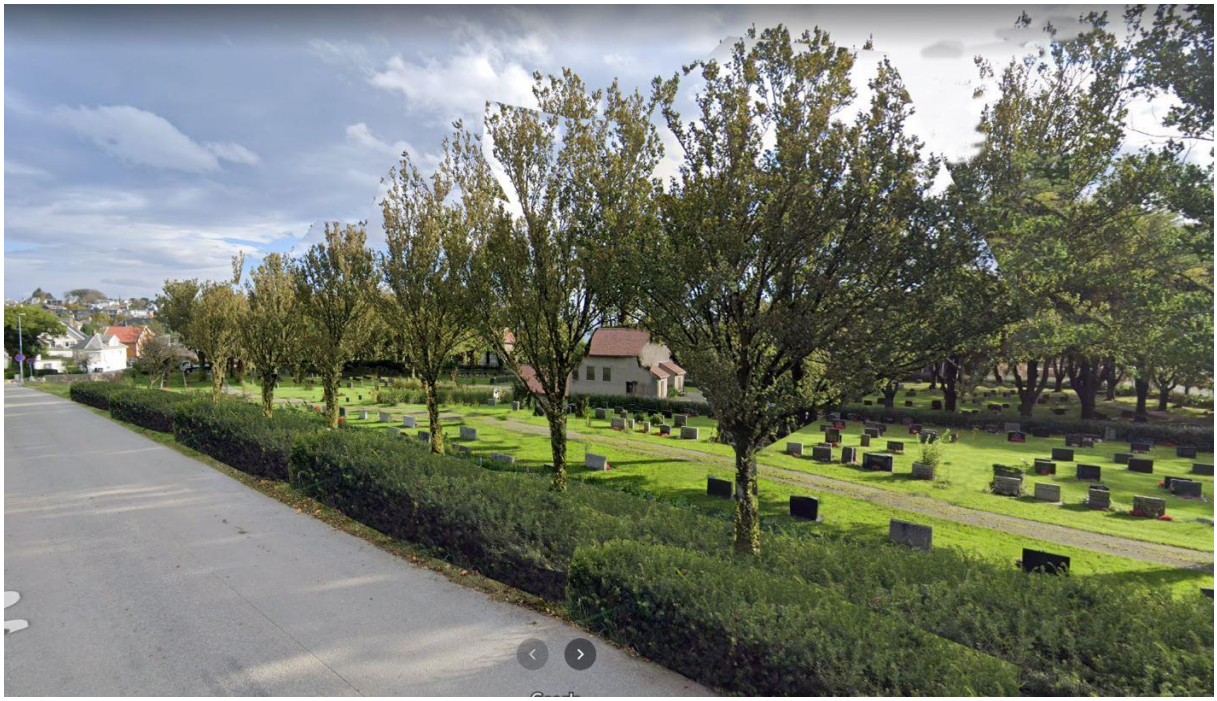

Figur 18-19 Anbefalt tilplantning langs vei, busker og trær

asplan viak